

Ebbe Kühle

Danmark Historie Samfund

*Hovedfaser i
Danmarkshistorien*

*Gyldendal 1989/1998.
(uddrag)*

Tabel 10. Gennemsnitlige priser på landbrugsvarer

	1815-19	1820-24	1825-29	1830-34	Største udsving	
					min.	max.
Korn kr./hkg	8,36	4,23	5,63	6,30	1824: 3,35	1819: 10,00
Smør øre/kg	75	50	59	62	1822: 40	1818: 87
Oksekød øre/kg	42	35	40	46	1826: 29	1818: 50

5-års-gennemsnit beregnet ud fra ØV II tabel 15

Tabel 11. Landbrugsproduktionens udvikling 1835-75

	1835-39	1840-44	1845-49	1850-54	1855-59	1860-64	1865-70	1870-74
Kornpris kr./hkg	6,77	6,95	8,02	9,26	11,27	9,63	12,38	12,40
BFI i landbruget i mill. kr.	99	108	137	169	218	204	282	335
BFI i faste priser m. 1929 som grundlag	290	309	346	377	401	410	443	486
Eksporsten i mill. kr.	21,6	26,1	39,3	43,1	57,1	50,0	81,0	118,6
Ekспортvote	22%			26%				35%
Landbrugets andel af den samlede eksport	93%							91%

Med et erhvervs BFI (bruttofaktorindkomst) forstås værdien af erhvervets produktion, fræget værdien af anvendte rå- og hjælpestoffer (d.v.s. erhvervets værditilvækst). Der indgår både skat og usikkerhed i de beregnede BFI-tal, og tallene kan derfor ikke bruges alt for håndfast.

Hvis man med udgangspunkt i prisniveauet et bestemt år, tager virkningen af prisændringerne væk, så får man BFI i faste priser, d.v.s. et billede af den mængdemæssige udvikling, og altså hvor mange gode befolkningen havde til rådighed – men disse tal er forbundet med ekstra usikkerhed, fordi prisudviklingen heller ikke er en veldefineret og ensydig størrelse.

Et erhvervs eksportvote er den del af erhvervets produktion, der eksporteres.

5-års-gennemsnit beregnet ud fra ØV II tabel 3, 4, 11, 15.

op med ca. 60% i denne periode, blev den samlede værdi af landbrugsproduktionen mere end 3-doblet. Efter det dominerende produkt korn har perioden ca. 1835-75 fået navnet kornsalgsperioden.

Kornsalgsperioden

Når en voksende produktion kunne afsættes til stigende priser, så skyldtes det både udenlandske og indenlandske forhold.

Den engelske industrialiseringsproces skabte stor efterspørgsel efter landbrugsvarer, og Danmark kunne bl.a. takket være sin beliggenhed indtage rollen som naboenes

spisekammer, da England fra omkring 1830 gradvist ophævede importbegrænsningerne på landbrugsvarer. Samtidig var der også kommet gang i industrialiseringen i et andet naboland, Tyskland, og endelig var befolkningstallet voksende overalt i Europa.

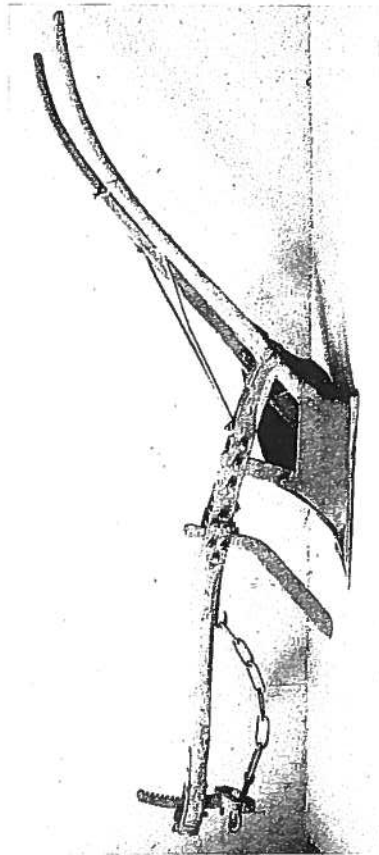
Den stigende indenlandske efterspørgsel var et resultat af, at befolkningstallet voksede, og at stadig flere mennesker var beskæftiget uden for landbruget og derfor måtte købe deres mad.

De gunstige prisvilkår gjorde det fordelagtigt at inddrage ny jord under ploven og

2. Landbruget som økonomisk lokomotiv

Fra omkring 1830 begyndte det så småt at gå fremad, og fra 1840'erne kom der gang i prisstigningerne, så gennemsnitsprisen på korn i 1870'erne var næsten dobbelt så høj som i 1830'erne.

Også på andre landbrugsprodukter var prisudviklingen gunstig, og da det samtidig lykkedes at sætte landbrugsproduktionen

Svingplov.
Hjulploven (s. 42) havde et langjern og et skær af jern, mens muldijælen – der vendte jorden – var af træ. Ved at lave muldijælen af jern (senere stål), der blev vredet, og fastgøre skæret til den, gled ploven langt nemmere gennem jorden. Dermed var der brug for mindre trækkraft, og ploven kunne gøres enklere og lettere. Til gengæld krævede det større manøvrerkunst at pløje med en svingplov, og det var sammen med tradition og økonomi forklaringen på, at svingploven var mere end et halvt århundrede om at slå igennem. Gyldenråls billedarkiv

forbedre den eksisterende landbrugsjord gennem mergling (d.v.s. tilsætning af kalk) og dræning.

Væksten i produktionen fremmedes uden af en række gunstige forudsætninger.

Arbejdskraften var rigelig og billig på grund af det stigende befolkningstal på landet. Overalt var der husmænd og landarbejdere på sultegrænsen, der var villige til at påtage sig det arbejde, de kunne få, til den løn de blev tilbudt.

Endvidere gjorde de stigende priser det forholdsvis nemt at afvikle gæld og gav selvejere betydelige indkomster til rådighed til nye investeringer. Hertil kom, at det var ret let at låne penge i sparekasser og kreditinstitutioner, hvis man havde fast ejendom.

Endelig frembragte den teknisk-videnskabelige udvikling både bedre redskaber – som f.eks. svingplov og svenskharve, nye plantesorter med større udbytte og ny viden om, hvordan man f.eks. vekslede mellem afgrøderne, så udbyttet blev størst muligt. Statsmagten bidrog til denne udvikling gennem oprettelsen i 1856 af

Landbohøjskolen, der både var en forsknings- og en uddannelsesinstitution.

Bag ved det hele havde skoleloven af 1814 betydet, at de fleste gårdmænd fra midten af århundredet både kunne læse, skrive og regne, og kundskabsniveauet styrkedes yderligere gennem oprettelse af højskoler og landbrugsskoler.

Væksten i landbruget byggede også på bredere samfundsmæssige forudsætninger som f.eks. pengeøkonomiens udbredelse og afviklingen af den statslige regulering af det økonomiske liv (s. 107).

Den mest iøjnefaldende forudsætning for de voksende strømme af landbrugsprodukter var dog det 19. århundredes transportrevolution.

Fra 1800-tallets start begyndte man overalt i landet at forbedre vejene, ligesom havnene blev udbygget og skibstonnagen udvidet i takt med de voksende behov.

Den virkelige transportmæssige stopklods var stadigvæk landtransporten – en stopklods, som jyske producenter i mange århundreder havde forsøgt at omgå ved at satse på »selvgående landbrugsvarer«.

Tabel 12. Jernbanenettets omfang

1848	30 km
1857	109 km
1865	307 km
1874	905 km
1885	1.927 km

Fra ØV I s. 176

På dette punkt betød det nye tekniske vidunder, jernbanen, intet mindre end en revolution. Den første jernbane København-Roskilde blev åbnet i 1847, og fra midten af århundredet blev der med stor fart lagt skinner igennem det danske landskab. Ofte gik der en heftig kamp forud for skinnernes placering, fordi alle ønskede at få frem-skridet placeret tæt ved egen egn/by/virk-somhed.

Vækstproblemer

Høstudbyttet pr. arealenhed var dog stadig en afgørende flaskehals for udviklingen.

Inddragelse af ny jord og mergling af eksisterende marker havde umiddelbart givet et større høstudbytte, men på længere sigt havde den ensidige korndyrkning betydet, at jorden blev udpint.

Allerede samtiden kendte en løsning på problemet – nemlig at tilføre jorden kreaturgødning. Man brugte da også den gødning, man havde. Men hvorfor øgede man ikke kreaturholdet og dermed gødningsmængden?

Mange herregårde havde allerede længe drevet mejerier med stort udbytte, fordi herregårdsmøer var en efterspurgt vare. Som en sidegevinst havde disse herregårde fået en stor gødningsmængde.

Andre landbrug – bl.a. jyske landbrug i passende nærhed af Hamburg – havde satset på levende kvæg og svin, men havde netop nedprioriteret korndyrkningen på grund af problemerne med at transportere korn over landet.

For de resterende gårde var problemet med øget kreaturhold, at mejeriprodukter

som f.eks. »bøndermør« – køret ved håndkraft på grundlag af mange dages fløde – var et ikke særligt efterspurgt produkt, og at levende kvæg og svin vanskeligt kunne afsættes, hvis man boede langt fra afsætningsmarkederne. Hvad angik slagte-dyr, så var problemerne med holdbarheden så store, at mulighederne var begrænsede.

Andelsperioden 1880'erne – 1914

Fra midten af 1870'erne var kornsalgsperioden ved at være slut. Billigt oversøisk korn, først og fremmest amerikansk – strømmede til det europæiske marked som følge af faldende transportomkostninger. Samtidig betød en almindelig europæisk krise mindre efterspørgsel efter landbrugsvarer, og i denne situation reagerede flere lande ovenikøbet med importbegrænsende foranstaltninger for at beskytte det indenlandske landbrug.

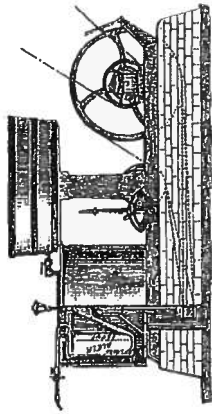
Resultatet var faldende priser på landbrugsvarer og kraftigt faldt på korn. Fra 5-årsperioden 1875–79 til 5-årsperioden 1885–89 faldt gennemsnitsprisen på landbrugsprodukter med 24%, medens prisen på husdyrprodukter i samme periode faldt med 14%.

Prisfaldet satte gang i omlægningen over mod husdyrhold, fordi priserne på animalske produkter faldt langsommere end priserne på korn, og fordi korn var en råvare ved husdyrproduktion.

Denne omlægningsproces blev udsat for en kraftig rystelse, da Tyskland i 1879 lukkede for importen af levende kvæg. Senere blev der også vanskeligheder med levende kvæg, svin og får til andre lande.

Den sidste rystelse gav skubbet til endnu en omstilling. Over hele landet skød der i 1880'erne først mejerier og derefter slagterier op, der kunne forædle landbrugsprodukterne til smør, bacon, ost m.v.

Ved at udnytte de stordriftsfordele som godserne allerede længe havde draget fordel af, kunne gårdmændene nu på deres

Centrifuge. Denne type blev bygget på B&W fra 1881. Centrifugen byggede på et simpelt fysisk princip. Satte man en beholder med mælk til at snurre rundt om en akse, så ville mælken dele sig. Den lette del (fløden) ville samle sig inde ved akse, mens den tungere del (skumet/mælken) ville blive slynget ud mod yderkanten af beholderen. (Før centrifugen blev indført havde man skilt fløden fra ved at lade mælken hænse i beholdere). Gyldenals billedarkiv

andelsmejerier med en ny opfindelse, centrifugen, producere konkurrencedygtigt smør. Samtidig betød det øgede kreaturhold, at der kom en bedre balance mellem afgrøderne på gården, og at der blev tilført mere kreaturgødning til jorden. Yderligere begyndte man i denne periode at anvende kunstgødning, og resultatet var et voksende foldudbytte på kornarealerne.

Da afsætningsvilkårene fra 1890'erne blev kraftigt forbedrede, gik landbruget ind i en 20-års-periode, hvor væksten både i

produktionens værdi og mængde var iøjnefaldende.

En del af produktionsstivæksten i denne periode skete i husmandsbrugene. Da husdyrproduktion ikke i samme grad som komproduktion krævede en bestemt jordstørrelse, kunne mindre landbrugsejendomme nu gøres til rentable produktionsvirksomheder, der kunne føde en familie. Med 100 års forsikelse lykkedes det derfor en del af husmændene at sikre sig en lille bid af den fremgang i velstand, som først godsejere og derefter gårdmænd havde oplevet op gennem 1800-tallet.

Den gyldne periode – en konklusion

For landbrugserhvervet havde 80-årsperioden fra kornsalgsperiodens start til 1914 været »den gyldne periode«.

Produktionsværdien var blevet mere end 6-doblet og eksporten ca. 20-doblet. Omkring 1914 eksporteredes 2/3 af landbrugets samlede produktion, og den danske eksport bestod næsten kun af landbrugsprodukter.

»Den gyldne periode« var et resultat af helt specielle efterspørgselsforhold – hjemlige og internationale.

Befolkningstallet var vokset kraftigt i pe-

Tabel 13. Udviklingen i den animalske produktion

	Antal køer	Udbytte pr. ko		Udbytte i alt		Antal svin
		kg mælk	kg smør	mælk mill. kg	smør mill. kg	
1871	808.000	1.350	44	1.060	36	442.000
1914	1.310.000	2.750	109	3.600	137	2.497.000

Fra Det agrare Danmark s. 185

Tabel 14. Landbrugets bruttofaktorindkomst i mill. kr.

	1875-79	1880-84	1885-89	1890-94	1895-99	1900-04	1905-09	1910-14
Arets priser	322	332	285	344	327	413	484	629
Faste priser	472	493	493	561	565	665	722	843

5-års-gennemsnit beregnet ud fra ØV II tabel 3 og 4

Tabel 15. A. Befolkningstallet 1801-1911 (i 1.000)

	Hovedstaden	Provinsbyerne	Landdistrikterne	I alt
1801	102	94	733	929
1834	121	138	972	1.231
1860	163	214	1.231	1.608
1890	360	366	1.446	2.171
1911	559	550	1.647	2.757

Fra Dist 5 s. 17

Tabel 15. B. Befolkningens fordeling på erhverv i pct.

	Landbrug	Håndværk og industri	Handel og omsetning	Øvrige erhverv	I alt
1834	57,5	21,3	4,2	17,0	100,0
1860	53,3	26,3	5,9	14,4	100,0
1890	45,9	27,9	9,9	16,3	100,0
1911	38,3	28,9	12,9	19,9	100,0

Fra ØV I s. 142

Tabel 15. C. Bruttofaktorindkomsten fordelt på erhverv

	mill. kr.				pct.			
	1835	1860	1894	1914	1835	1860	1894	1914
Landbrug	103	223	332	803	52	48	34	32
Håndværk	32	89	126	221	16	19	13	9
Industri	6	20	29	93	3	4	3	4
Byggeri/anlæg	15	42	179	534	8	9	18	21
Handel m.v.	4	10	52	175	2	2	5	7
Transport	9	21	60	129	4	4	6	5
Liberale erhverv	15	36	81	171	8	8	8	7
Boligbenyttelse	14	23	57	144	7	5	6	5
Offentlige ydelser	198	464	990	2.529	100	100	100	100

Angående boligbenyttelse: BFI skal give et billede af værdien af de goder, som befolkningen har til rådighed et bestemt år. Da boliger jo ikke først og fremmest er et gode, det år de bliver bygget, men nærtimod i de efterfølgende årtier, har man valgt at lade boligernes lejeværdi (en skønnet størrelse!) indgå i det årlige produktionsresultat. Tabellens tal er fra ØV II tabel 3.

rioden. For Danmarks vedkommende var der sket en 3-dobling af befolkningstallet fra 1801 til 1911.

Hertil kom, at flere og flere mennesker – også forholdsomt – var blevet beskæftiget ved andre erhverv end landbruget og derfor efterspurgt levnedsmidler. For Danmarks vedkommende blev bybefolkningen næsten 6-doblet mellem 1801 og 1911.

Endelig var en betydelig del af bybefolkningen – især i årtierne omkring århundredeskiftet – rykket væk fra eksistensminimumsgrænsen og havde i første omgang benyttet den forøgede købekraft til at købe mere og bedre mad.

Det var tendenser, der havde gjort sig gældende over hele Europa, men særligt stærkt i de førende industrilande England

og Tyskland. Danmarks beliggenhed havde derfor spillet en afgørende rolle.

Selv om perioden havde »forgylt« landbruget, så var forvandlingen fra landbrugsamfund til industrisamfund i fuld gang. Ved kornsalgsperiodens start havde næsten 3/5 af befolkningen været tilknyttet landbruget, og landbruget havde produceret mere end halvdelen af landets samlede værdier. I 1914 var kun godt 1/3 tilknyttet landbruget, og erhvervets andel af den samlede produktion var faldet til mindre end 1/3.

3. Gårdmændenes århundrede

Indkomstfremgangen på landet i det 19. århundrede kom næsten kun de øverste lag til gode – de knapt 2000 godsejere og proprietærfamilier og de ca. 70.000 gårdmandsfamilier.

Godsejerne hestede så at sige dobbelt. De havde både de største jordbesiddelser og de bedste muligheder for med kapital i ryggen at anvende ny teknik og opnå større driftsfordele. Derfor havde godsejerne også haft et forspring inden for f.eks. mejeri- og bygget.

De største godsejere havde ikke alene kunnet fortsætte fortidens staudsmæssige liv (jvf. groven af Langeland s. 66), men havde også været i stand til at indskyde større beløb i banker og industriforetagender og dermed sikre sig en andel i det industrisamfund, der var på vej (s. 109).

Så dominerende var godsejernes posi-

tion endnu, at det i 1866 var lykkedes dem at sikre sig en afgørende indflydelse på det politiske system (s. 133).

Mens der for godsejernes vedkommende var tale om en fortsættelse af tidligere tiders overklassetilstand, så havde århundredet fra 1780'erne til 1880'erne på afgørende måde ændret på gårdmændenes vilkår.

Ikke alene var gårdmændene blevet selvejere – flertallet i årtierne omkring 1800 og resten efter midten af århundredet – men de var også rykket afgørende på afstand af den sultegrænse og de ernæringsproblemer, som havde været landbefolkningens lod i mange århundreder. Produktionsapparatet var blevet forbedret med nye redskaber, stalde og lader og jordforbedringer. Husdyrholdet var blevet udviklet, der var kommet flere tjenestefolk på gården, og nye og større stuehuse i mursten var et tydeligt vidnesbyrd om økonomisk fremgang.

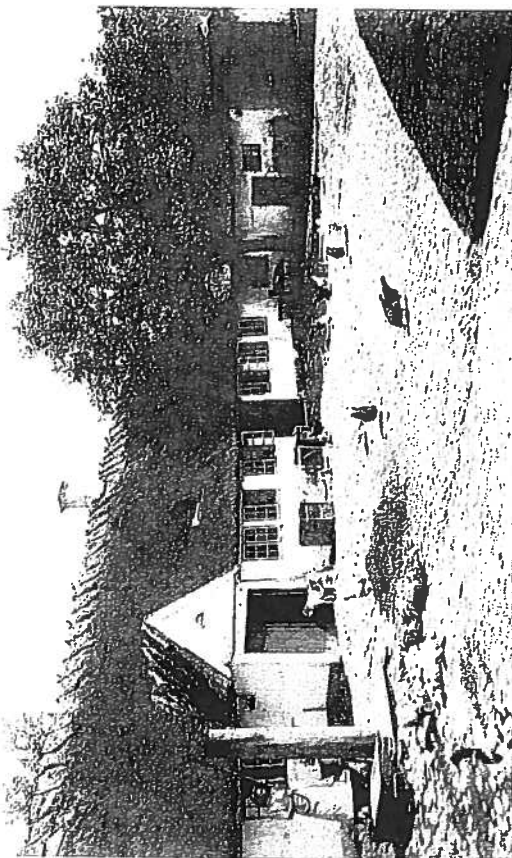
Udviklingen havde ikke alene givet velstandsfremgang, men havde også skabt selvtilfæld og handelskraft hos gårdmandsfamilierne – en selvtilfæld og handelskraft, som blev forstærket ved tanken om, at man kun skulle gå ét eller et par slægtled tilbage i familien for at finde stavnsbundne fæstebønder.

Tilværelsen på en dansk gård i slutningen af 1870'erne er beskrevet af forfatterinden Marie Bregendahl i romanen *En dødsnat* (1912). Romanen har tydelige selvbiografiske træk:

Tab. 16. Ejendoms- og hartkornfordelingen på landet ca. 1880

	Antal	Samlet mgd. hartkorn
Herre- og proprietærgårde – over 12 tdr. hartkorn	1.800	52.000
Gårde – 1–12 tdr. hartkorn	71.000	280.000
Huse – under 1 tdr. hartkorn	131.000	39.000
Jordløse huse	31.000	

Fra *Politikens Danmarkshistorie* bd. 12 s. 42

En typisk sjællandsk bondegård fra Benløse ved Ringsted – fotograferet i begyndelsen af det 20. årh. For mange danskere (både på land og i by) var bondegården indbegrebet af »den danske drøm« og livet på en gård model for »det gode liv«. En sådan idylliforstilling var med til at presse priserne på landbrugsejendomme i vejret og dermed lægge grunden til de tilbagevendende landbrugskriser i det 20. århundrede. Nationalmuseets 3. Ald. Brede

Vi finder os i bogen på den herregårdsagtige gård, Broholm. Tidspunktet er sensommeren. Der er stor travlhed med at få høsten ind, og samtidig med at et stort antal hestfolk er i sving, så er også en snedker, en sadelmager og en sygeplejerske i gang på gården.

Selve handlingen udspiller sig inden for et halvt døgn. Om eftermiddagen er Anna Gram – gårdmandskonen – endnu travlt optaget af at smøre mad til den store husholdning. Om natten dør hun i barselsseng efter at have født barn nr. 9.

Det fremgår af romanen, at hustruen er en nøgleperson på gården. Ikke alene står hun i spidsen for en stor husholdning, hvor mange munde dagligt skal mættes, men hun er også ansvarlig – ikke alene for 8 børns påklædning, helbred og opdragelse – men også for tjenestepiger og -karles liv og levned.

Anna Gram er desuden nødt til at beskæftige sig med gårdens store og små problemer – om man bliver færdige med at heste et bestemt stykke jord den pågældende dag, om der er

blevet set til et sygt dyr, om karlekammervægen er blevet repareret o.s.v.

Ganske vist lå de nævnte ting inden for mandens område, men han var mere optaget af kreaturhandel end af »småting«. På handelsdagen er han således til marked i den nærmeste købstad.

Romanen indeholder en skildring af en hel livsform – på mange måder en fortsættelse af de foregående århundreders livsform. Gården er stadig en produktionsenhed. Hjem og arbejdsplads såvel som arbejdstid og fritid går ud i ét. Arbejdsrytmen er bestemt af årstiden og af vejret.

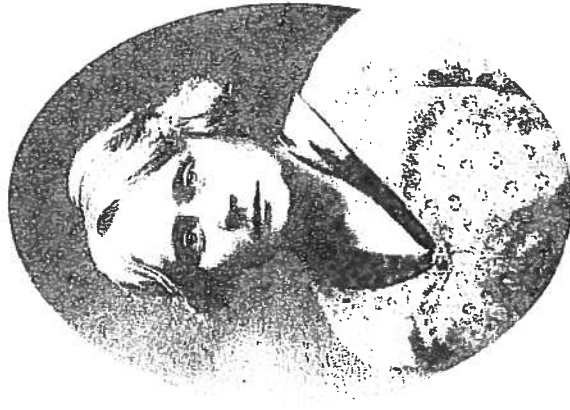
Selv ledsler, sygdom og død er noget, der foregår inden for gårdens rammer.

Kristendommen udgør det fælles værdigrundlag. Ordsprog og overtro indgår i de deltagendes tankeverden, når tilværelsens store og små problemer bliver drøftet. Endelig udgør begivenheder og forhold i landsbyen fælles erfaringer for alle.

Marie Bregendahl har indfanget en livsform, mens den var på sit højeste. Den forvandlingsproces, som skulle ændre livsformen totalt i det næste århundrede, var allerede så småt ved at sætte i gang.

Med romanen synliggøres gårdsmandskens rolle. Gårdmændene havde allerede i samtiden gjort sig synlige.

Overtalt i lokalsamfundet kunne man iagttage den nye tids gårdmænd. Der sad handlekraftige gårdmænd i sogneråd og skolekommission og i den lokale brandforsikringskasse og sparekasse. Der var gårdmænd på markedspladser og til politiske vælgermøder og rigsdagsvalg. Der var gårdmænd i den lokale landboforening og i støttekredsen for den lokale venstreavis.

Marie Bregendahl (1867-1940). Hun var gårdmandsdatter, men brød ud af miljøet - bl.a. inspireret af et højskoleophold - og søgte til København. Her måtte hun sande, at det var svært som kvinde at blive accepteret som forfatter, endogså leve af det, og først sent i livet fik hun mulighed for at koncentrere sig om skrivelser. Det Kgl. Bibliotek, kort & billedsamlingen

Endelig var det i meget høj grad gårdmænd, der i de sidste 3 årtier af 1800-tallet stod bag oprettelsen af en brugsforening og et mejeri i landsbyen, ligesom det var dem, der var drivkraften bag bygningen af et forsamlingshus og måske et missionshus.

Det 19. årh.'s græsrodsbevægelser på landet

Højskoler, landbrugsskoler, brugsforeninger, mejerier, forsamlingshuse og missionshuse ligger stadig i dag i det danske landskab som monumenter over landbefolkningens og ikke mindst gårdmændenes græsrodsaktiviteter i det 19. årh.

Det var fælles for disse aktiviteter, at de var organiseret og finansieret lokalt, og at de i betydelig udstrækning var et udtryk for protest mod de dominerende grupper, interesser og ideer i samfundet.

Højskolebevægelsen kan opfattes som en protest mod bykulturen og specielt mod den lærde skoles indhold, undervisningsmetoder og overklasserekruttering. I stedet for latin og græsk indlært med terpentinetoder skulle de unge vækkes menneskeligt, nationalt og religiøst gennem »det levende ord«, og i stedet for at indføres i den græskromerske kulturverden skulle modersmålsundervisning, fædrelandshistorie og nordisk mytologi placeres i højsædet sammen med mere praktiske fag som landbrugskundskab og regnskabsføring. Landbrugsskolerne var nærmest specialiserede højskoler, hvor vægten i endnu højere grad var lagt på de landbrugsfaglige kundskaber og færdigheder.

Den første højskole blev oprettet i 1844 i Rødding i Sønderjylland. I begyndelsen af 1870'erne var der over 50 højskoler med mere end 3.000 elever. Da man selv skulle betale for opholdet på højskolen (for mænd almindeligvis et 5-måneders vinterophold, for kvinderne et 3-måneders sommerophold), kan det ikke undre, at gårdmands-

Askov Højskole malet af Erik Henningsen 1903. Det længende foredrag om nationale, religiøse og alment menneskelige emner var en vigtig del af højskolelivet. For mange elever blev højskoleopholdet en oplevelse for livet. Højskolen blev på denne måde en central kulturinstitution i det danske samfund. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot

Tabel 17. Højskoleelevernes procentvise fordeling ud fra forældrenes sociale baggrund

	1874	1888
Gårdmand	71	57
Husmand	16	23
Landhåndværkere	5	12
Andre	8	8
Kønsfordelingen på højskolerne		
	1874	1888
Mandlige elever	2.354	2.368
Kvindelige elever	1.108	1.438

Fra *Det agrare Danmark* s. 227

børnene og især sønnerne var i overtal, men op gennem 1880'erne voksede både de

lavere sociallags og kvindernes andel af eleverne.

Også de religiøse bevægelser kan opfattes som protestbevægelser - nemlig mod statskirkens rationalisme (fornuftstro) og mod sognepræsternes monopol på udlægelsen af Guds ord. Det voksende religiøse røre var i denne forbindelse en naturlig konsekvens af læse- og skrivekunstens udbredelse i det 19. årh.

De gudelige vækkelser i 1820'erne (s. 129) og røret omkring Grundtvig (s. 128) var en forløber for et større religiøst røre fra midten af århundredet, hvor enevældens afskaffelse åbnede muligheder for, at man kunne forsamlles, agitere for sine synspunkter, danne foreninger, lave frikirker og frimenigheder o.s.v.

To retninger blev dominerende – grundtvigianismen og Indre Mission. Begge retninger lagde vægt på det personlige, oplevede Gudsforhold, men dermed hørte også ligheden op.

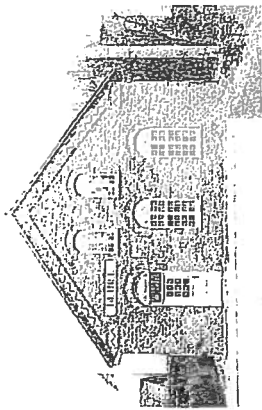
Grundtvigianerne gik ind for en tilværelseslys, national og historisk orienteret kristendom i overensstemmelse med Grundtvigs ord om »først menneske, så kristen«. Det var i høj grad grundtvigianske synspunkter, der prægede højskolebevægelsen, ligesom mange grundtvigianere var politisk aktive. For grundtvigianerne var der ikke nogen modsatretning mellem et sådant aktivt udadvendt liv og ægte religiøsitet.

Indre Missions tilværelsesforståelse syntes mere dystre. Indre Mission lagde vægt på den synlige, personlige omvendelse, delte mennesker op i de frelst og de fortabte, tog afstand fra »den ydre verdens glans« og de såkaldte »mellemting«, d.v.s. fornøjelser, dans, kortspil og alkohol og lignede på denne måde den pietistiske bevægelse fra 1700-tallet.

Indre Mission opbyggede en fast organisation med egne missionærer og kolportører (d.v.s. personer, der gik rundt fra hus til hus og solgte bevægelsens blade og skrifter), og bevægelsen fik en stor indflydelse på den religiøse udvikling i Danmark langt op i det 20. århundrede. Indre Mission oprettede KFUM og KFUK, den stod bag bygningen af missionshuse ud over landet, dannede selv højskoler og stod nogle steder så stærkt, at mejerierne blev »søndagslukkede« i de pågældende områder. Evt. byggede tilhængerne af Indre Mission selv et ekstra mejeri i et område, hvis de ikke kunne få de øvrige andelshavere med på kraven om søndagslukning.

Gennem sin uforsonlige opdeling af mennesker i de frelst og de fortabte satte bevægelsen skel ikke alene mellem lande dele og egne, men også inden for den enkelte landsby og familie.

Der er blevet fremsat den teori, at det især var de større gårdmænd på de fede

Endnu engang blev landet dækket af et netværk af »religiøse huse« – denne gang dog i en mere beskeden udgave end i 11-1200-tallet. Her er det missionshuset i Tistrup i Vestjylland. Esbjerg Museum

jorder, der var aktive i den grundtvigianske bevægelse, mens Indre Mission især hentede sine tilhængere i de lavere social-lag, på de dårlige jorder og under uvejsomme vilkår som ved Vesterhavet. Ved at indtegne f.eks. Indre Missions højborg på et landkort får man vel en vis bekræftelse på teorien, men også kun en vis. I det længere tidsforløb var det familietradition og egenstilknytning, der i højere grad end den sociale placering bestemte folks religiøse tilhørsforhold.

Endelig kan også andelsbevægelsen ses som en protestbevægelse, nemlig en protest mod, at købmænd, fabrikanter og aktionærer fra byerne hæstede en betydelig del af gevinsterne ved den stigende landbrugs-eksport, forædlingen af landbrugsprodukter og den voksende varcudveksling mellem land og by.

Den første brugsforening, der stiftedes i 1866 i Thisted, havde slet ikke noget med landmændene at gøre, men var efter en gælsk forbillende en forening, der skulle give byarbejderne muligheder for at få billigere levnedsmidler. I det første årti derefter oprettedes der kun få brugsforeninger, men i 1880'erne overtog gårdmændene idéen og gik i gang med at oprette brugsforeninger sidelejlende med oprettelsen af andelsmejerier.

Henrik Pontoppidan (1857-1943). Hans forfatter-skab afspejler og forholder sig i sig selv grad til udviklingen i det danske samfund i 18- og 1900-tallet. Hovedværket »De Dødes Rige« (s. 110) er ikke alene en velskrevet og spændende, men også en fremragende og foruroligende skildring af menneskelivets vilkår i den moderne verden. Selv om vi nu står på tærsklen til det 21. århundrede, er Pontoppidans forfatterskab så aktuelt som nogensinde. Gyl-dendals billedarkiv

med arbejde for andre i spidsbelastningsperioderne, og med hvad der i øvrigt bød sig.

I novellen Idyl giver forfatteren Henrik Pontoppidan en beskrivelse af husmændenes levevilkår i en landsby i 1880'erne – i skarp kontrast til gårdmændenes:

»Ahusene« derimod havde ikke forandret sig. Deres værdier var ikke stegne. De laa der i den samme legraa Række og støttede sig i deres Afhængighed til hinanden med en Ladehist, en Gavlvæg her – ligesom besjælede Væsnere, der lagde Panderne mod hinanden for at grunde over deres Skæbne.

Rundt om paa Dørtærsklerne sad den Guds Velsignelse af bleg, svampede Børn, der ruges ud i Fattigfolks mugne Halmsege. Mens Slægten oppe i Bøndergaardene voksede sig bestandsstærke og rankere, opklækkedes der i disse Hytter Kulde paa Kuld af Vantrivninger med

Tabel 18. Andelsbevægelsens udvikling

	Brugs- foreninger	Andels- mejerier	Andels- slakterier
1870	18		
1880	119		
1890	395	679	10
1900	827	942	26
1914	1.470	1.168	41

Fra ØV I s. 218. Andelskabet adskilte sig bl. a. fra aktieselskabet (s. 107) ved, at hver deltager havde en stemme, når der skulle træffes afgørelser.

Det kolde politiske klima mellem land og by på dette tidspunkt (s. 138) var en vigtig del af baggrunden for, at gårdmændene ønskede at handle uden om bykøbmændene, ligesom de foretrak at oprette deres egne andelsmejerier frem for at sende mælken til private mejerier.

4. Husmænd, landarbejdere og tyende

For de lavere sociale lag på landet fortsatte det feudale system i mere end et halvt århundrede efter landboreformerne.

Først med enevældens afskaffelse i 1848 blev der lovgivningsmæssigt taget hul på denne gruppes problemer, idet godsejernes tugtelsesret over for husmændene og deres koner blev afskaffet og hoveriet afviklet.

Heller ikke afviklingen af de feudale rammer forbedrede i sig selv vilkårene for husmænd og landarbejdere, for det blev nu de økonomiske mekanismer, der blev bestemmende, og befolkningsexplosionen havde betydning, at der til stadighed var overskud af arbejdskraft på landet. Når der var mange om arbejdet, var det svært at stille betingelser med hensyn til løn og arbejdsvilkår. De fleste måtte endda være taknemmelige for overhovedet at få arbejde, selv om det var fra tidlig morgen til sen aften, og selv om lønnen var yderst beskedent.

De fleste husmænd og landarbejdere hutlede sig igennem på et lille jordstykke,

lange Arme og store, tomme Hoveder mellem uformelige Skuldre ... bestemte til at lægge deres »Værdier« rundt om i Bondens Marker og Moser.« (16)

Og i novellen præsenteres også nogle beboere nede fra »Aahusene«:

»Ane var en lille attemaig Tyksak, som Karlene aldrig kunne lade være i Fred. Hun var en Husmands nede fra »Aahusene« og saae saa forkuet og forpjusket ud, at alle mente uden Samvittighedsskrupler at kunne behandle hende saadan, som de helst vilde. Det var ikke til at tænke paa, at nogen af de unge Mandfolk kunde gaa hende forbi uden at nappe hende et af de Steder, hvor hun var fyldigst; og selv om denne Medfart endnu ikke havde haft slæmme Følger for hende, saa havde den dog præget hendes Væsen og navnlig hendes Blik, der — sky og surmulende — vogtede paa alle de Mænds Hænder, der kom i hendes Nærhed.«

Om Anes moder, som var blevet gravid med en gårdmandssøn som ganske ung, og som nu var i gang med sin elvte graviditet, hedder det:

»Det var en høj, midaldrende Kone med et gulbrunt Mumieansigt, hvorover Sved og Taage drev ned. Pjalterne om hendes magre Krop

var gennemtrukne af Vand; og ovenover et Par opblødte Tejstøvler, der var snøret til Fødderne med Sejlgarn, saae man — saaledes som hun i Øjeblikket sad — det nederste af de tilstærkede, nøgne lægge, der var knudrede af opsvulmede Aarer.«

Vi præsenteres også for røgterdrengen

»Lillelavs«:

»Det var en lille blek Fyr paa 12–13 Aar med en allerede ganske sammensunken Figur og krumme Knæ. Hans Hoved var bedækket med en gammel Soldaterkasket, der hang ham helt ned over de store, blåafrosne Øren; de nøgne Fødder slæbte paa et Par tunge, jernbeslaede Træsko, og hans Fingre var stive og sorte af at have rodet i den vaade Jord ude i Roekulerne.«

»Endelig får vi et billede af »en duknakket Gamling«, der i det kolde og våde efterårsvejr »gik og stred bag en lille svajrygget og krogbenet Hest« i et forsøg på at pløje den stenede husmandsjord.

Skikkelsen repræsenterer den håbløshed og afmagt, som århundreders fattigdom havde aflejret i de nederste lags mennesker — en håbløshed som forstærkedes, når alderdommen satte ind og gjorde éns arbejdskraft endnu mere værdiløs.

»Udsigt« — maleri af Hans Andersen Brendekilde, 1889. Der er både fortvivelse og vrede i kvindens ansigt. Med motiver som dette trådte kunsterne ind i samfundsbatalen. Fyns Kunstmuseum, Odense

Udviklingen i byerne ca. 1790-1914

Ved starten af 1800-tallet var der gået mere end 1000 år, siden de første byer var opstået på dansk område. Med undtagelse af København havde disse byer imidlertid hidtil nærmest været forvoksede af landsbyer i tæt kontakt med det omgivende land, og bylivet havde været næsten lige så bundet af traditioner og regler (f.eks. laugsystemet) som landsbylivet.

Med landbruget som lokomotiv startede en voldsom forandringsproces i 1800-tallet. Landboerne strømmede til byerne, maskiner og mekanisk energi blev taget i anvendelse i produktionen.

1. Industrialiseringen

Fra omkring 1840 forplantede kornsalgsperiodens vækst i landbruget sig tydeligt til byerhvervene.

De første, der fik fordel af kornsalget, var de købmænd, der opkøbte og videre solgte kornet. Århundreders kornhandel med bl.a. Norge og de større købmænds deltagelse i den internationale handel i de foregående århundreder havde betydet, at der både var kapital, skibe og erfaring til rådighed, da det blev muligt at forøge landbrugseksporten.

Også andre grupper fik fordel af de voksende indkomster på landet. Håndværkere og handlende kunne sælge flere varer til gårdmændene. Landbrugets efterspørgsel efter redskaber skabte grundlag for jernstøberier og maskinværksteder. Behovet for nye staldbygninger og efterspørgslen efter nye stuehuse gav grundlag for teglværker o.s.v.

Væksten i byerhvervene var selvforstær-

Laugsystemet blev spærret. Den voldsomt forøgede mængde af mennesker og produkter blev »varer«, hvis værdi blev fastsat af de anonyme markeds kræfter.

Forløbet og konsekvenserne af denne bratte industrialiserings- og urbaniseringsproces – en proces, som har sine paralleller i den tredje verden idag – vil blive behandlet i det følgende afsnit. Afsnittet vil også handle om, hvordan disse nye byboere under de ændrede vilkår forsøgte at finde nye stædter, tilværelsesforhold, handelsformer og sociale organisationsmåder.

kende. De producenter, der fik øgede indkomster, og de mange mennesker, der fik arbejde i byerhvervene, efterspurgt boliger, mad og andre varer. Den øgede efterspørgsel betød voksende produktion, beskæftigelse, indkomster og dermed yderligere voksende efterspørgsel. En sådan selvforstærkende vækstproces kaldes en opgangskonjunktur.

Den kraftige vækst i det 19. århundrede havde også kapital- og lovgivningsmæssige forudsætninger.

Omkring 1840 var tilliden til pengevæsenet ved at være genetableret efter statsbankerotten i 1813 (s. 128), og en sådan tillid var nødvendig for en voksende handel, der var tvunget til at betjene sig af pengesedler, tilgodesedler, vekslers m.v.

Samtidigt krævede den voksende produktion og handel adgang til lånekapital, så producent eller køber ikke selv skulle have alle midler til rådighed forud for en investering eller et køb.

Op gennem 1800-tallet var der blevet

oprettet lånekasser, sparekasser og kreditinstitutter, hvor de erhvervsdrivende kunne få lån. Fra midten af århundredet blev mulighederne for at skaffe kapital yderligere forbedret. Der blev grundlagt flere banker, og samtidig vandt aktieselskabsformen frem.

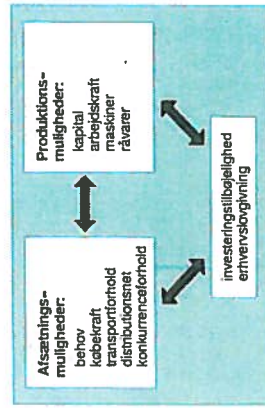
Et aktieselskab er et selskab, hvor ingen af deltagerne (ejerne/aktionærerne) hæfter personligt for selskabets forpligtelser. Går selskabet falit, bliver aktierne værdiløse, men derudover løber aktionærerne ikke nogen risiko. Iøvrigt modtager aktionærerne en udbytte af virksomhedens overskud i forhold til størrelsen af deres aktiepost og har også indflydelse på virksomheden i forhold hertil.

En sådan selskabsform med begrænset risiko passede godt til det nye økonomiske system, som var ved at blive indrettet.

Liberalismen

Gennem 1800-tallets første halvdel var der sket en afvikling af statens økonomiske aktiviteter, og med Næringsfrihedsloven af 1857 blev den frie konkurrence indført som princip for hele det økonomiske system (ef-

Nogle faktorer i den økonomiske vækstproces

Økonomisk vækst (for en enkelt virksomhed, en branche, et erhverv eller for den samlede samfundsproduktion) er et resultat af et samspil mellem mange forskellige faktorer. Skemaet er ikke nogen facitliste, men en oversigt der skulle kunne bruges som udgangspunkt for overvejelser over og forklaring på økonomisk vækst eller manglen på samme i forskellige virksomheder/sektorer/samfund til forskellige tider.

ter en overgangsordning på 5 år). Liberalismen havde afløst merkantilismen som dominerende økonomisk teori.

Den mest kendte liberalistiske teoriker var skotten Adam Smith, som i bogen »Wealth of Nations« (1776) gik ind for, at det økonomiske liv skulle indrettes med den enkeltes egeninteresse som drivkraft og med den fri konkurrence på et globalt marked som princip for indretningen af det økonomiske system.

Hans grundidé var, at det enkelte menneske altid selv var bedst til at varetage sine egne interesser, og at det ville betyde en samlet fremgang for helheden, hvis den enkelte fik lov til at stræbe efter fremgang for sig selv.

Alle de hidtidige reguleringer af det økonomiske liv i form af laugsvesen, støtte, fæstevæsen, told o.s.v. begrænsede den enkeltes muligheder for at varetage sine egne interesser og betød derfor en bremse på fremgangen. Disse reguleringer skulle fjernes og erstattes af den fri konkurrence. Var der først fri konkurrence, så ville prisdannelsemekanismen være den skjulte hånd, som dirigerede enkelt-handlingerne i retning af det fælles bedste, d.v.s. de fleste og bedste varer til de billigste priser.

Med udgangspunkt i et eksempel fra synåleproduktionen udmalede Adam Smith, hvilke muligheder der lå i et frit økonomisk system. Kunne fabrikanterne nemlig producere for et stort marked, så kunne det bl.a. betale sig at dele produktio- nen op i simple delprocesser og indsatte maskiner i nogle af delprocesserne. For synålernes vedkommende havde en arbejder før industrialiseringsprocessens start højest kunnet fremstille 20 synåle om dagen. På Adam Smiths tid kunne 10 arbejdere i England derimod få 48.000 nåle færdige på samme tid, idet arbejdsprocessen var blevet delt op i 18 forskellige delprocesser. Produktiviteten var altså blevet 240 gange så stor.

Fra fabrikshallen på B&W, maleri af P.S. Krøyer 1885. Gyldehals billedarkiv

B&W – et vækstforløb

Udviklingen i Danmark var langt bagud for udviklingen i England og Tyskland, og endnu i 1840 ville Adam Smith have haft svært ved at finde eksempler i Danmark, der svarede til synaleeksemplet. De første danske industrigrundlæggere hentede da også megen viden og inspiration i udlandet.

Hans Henrik Baumgarten – født i Holsten i 1806 – fik i 1843 statslig tilladelse til at virke som »mekanikus« (maskinbygger). Han var oprindeligt kommet til København i 1828 som snedkervend og havde senere været 7 år i udlandet (bl.a. i Berlin), hvor han havde arbejdet og uddannet sig på maskinværksteder og maskinfabrikker. Tilbage i Danmark havde han forud for sin etablering som selvstændig arbejder på et bogtrykkeri og et jernstøberi. I 1846 slog han sig sammen med Carl Chri-

stian Burmeister, som var uddannet på Polyteknisk Læreanstalt og desuden havde været 4 år i udlandet.

Firmaet Baumgarten & Burmeister etablerede sig på Christianshavn med maskinværksted og jernstøberi, og allerede i 1847 var der over 70 arbejdere ansat. Firmaet slog sig også på jernskibe, og i 50'erne og 60'erne blev virksomheden den største inden for sit område.

I 1872 omdannedes firmaet – som i mellemtiden havde skiftet navn til Burmeister & Wain efter et indehaver skifte – til aktieselskab. Samtidigt indrettedes et skibsværft til bygning af større skibe på Refshaleøen.

I 1880'erne lykkedes det B&W at få et forspring, hvad angik produktionen af centrifuger til mejerier (s. 92), og efter århundredeskiftet satte firmaet især på dieselmotorer og skibe.

Industrialiseringsgennembruddet

Historikere har diskuteret, hvornår man kan tale om et egentligt industrialiseringsgennembrud i Danmark. Var det omkring 1850, omkring 1870 eller først efter 1890?

Svaret afhænger selvfølgelig af, hvor mange fabrikker og arbejdere der skal være, og hvor mange maskiner og mekaniske hestekræfter, der skal indgå i produktionen, før man kan tale om industrialisering, og den diskussion vil vi ikke tage op her.

Tabel 21

	Hovedstrømen			
	Mekanisk kraft		Antal	
Arbejdsstyrken	Arbejdsstyrken	Antal	Antal	Antal
1847	8.500	47	386	
1873	21.400	182	2.384	
1906	52.000	1.257	25.443	

Fra Det industrielle Danmark s. 22

Årstallene er imidlertid ikke tilfældige.

Omkring 1850 skete der en kraftig vækst i antallet og størrelsen af f.eks. jernstøberier og maskinværksteder (jvf. B&W) som følge af udviklingen inden for landbruget. På dette tidspunkt var der kun forholdsvis få fabriksarbejdere, og dampkraft spillede en begrænset rolle sammenlignet med vind- og vandkraft og rigtige heste. Specialiseringen var desuden ringe, hvad et kikk ind i et jernstøberi i Næstved illustrerer, (øverst th.).

I den økonomiske højkonjunktur omkring 1870 voksede både arbejdsstyrken og antallet af hestekræfter stærkt (jvf. udviklingen på B&W). Virksomheder som Store Nordiske Telegrafelskab, De Danske Sukkerfabrikker og Tuborgbryggerierne blev grundlagt omkring dette tidspunkt. Desuden blev adskillige private jernbaneselskaber grundlagt, og jernbanenettet var under hurtig udbygning.

J. A. Hermansens jernstøberi i Næstved 1851–52

Antal arbejdere: 14 faste (svende og drenge). 6 løse (dageljere og karle)

Produktion	
117 plove	179 tagvinduer
62 rister	60 skorstenskomfurer
70 vognbøsninger	150 gryder
6 klaverbomme	212 kakkedovne
31 vinkler	62 lispd. forskelligt
4 stangerister	støbegods
11 gravkors	42 hakkelesmaskiner
35 spyttebakker	4 gravstakitter
3 fyrkarne	5 hakker
42 lispd. zinkplader	5 segler
5 tærskemaskiner	26 staldvinduer
67 forskellige skovle	22 strygjern
1 trappe med geländer	42 vaskedeller
28 hestekrybber	137 pander
7 butiksvinduer	5 kedler

Et lispd. = 16 pund = 8 kilo

Fra Det industrielle Danmark s. 145

I det nyoprettede fabriksrådsyns oversigter støder man i midten af 1870'erne på jernstøberier, maskin- og metalvarefabrikker, papir-, pap- og tapetfabrikker, trævare- og korkfabrikker, kemiske fabrikker, sten-, ler- og glasindustri, porcelæns- og fajancefabrikker, tobaks- og cigarfabrikker, chokolade- og sukkervarefabrikker, sukkerfabrikker og cikorie-(kaffetilsemlings-)fabrikker.

Henimod århundredeskiftet tog industrialiseringen igen fart. Ikke mindst var der tale om en voldsom vækst i anvendelsen af mekanisk kraft. Produktionen og bylivet begyndte at blive elektrificeret.

Endnu i 1914 udgjorde industriens produktion dog kun en lille del af samfundets produktionen (tabel 15. C., side 93), og i denne forstand var Danmark langt fra at være et industrisamfund, men industrialiseringen havde allerede sat sig så dybe spor i produktionen, omgivelserne og den menneskelige mentalitet, at begrebet industrialiseringsgennembrud er velvalgt.

Sammenligning mellem håndværk og industri (17-1800-tallet)

Håndværk	Afsætningsforhold	Arbejdsdeling	Arbejdskraften	Virksomhedsramme	Produktionsmidler	Ejerforhold
Kendt marked sikre afsætningsvilkår	individuelle uformede / producenterede varer	faglærte mestre / svende	værktøj	enkeltmandsvirksomhed	håndkraft	enkeltmandsvirksomhed
ukendt marked usikre afsætningsvilkår	typevarer specialisering	stor procentdel ufaglærte arbejdere	fabrik maskiner	mekanisk aktieselskab	kraft	

Skemaet angiver kun grove tendenser. I praksis var grænsen mellem håndværks- og industrivirksomheder flydende, og specielt hånd angik ejerforholdet var der overlappende, idet mange industrivirksomheder var enkeltmandsbedrifter. To mellemformer spillede en vis rolle, nemlig manufakturproduktion, der var produktion, der foregik på fabrikker med anvendelse af mange arbejdere, men foregik som håndværksproduktion - d.v.s. uden specialisering, maskiner og mekanisk kraft, og forlagsindustri, der var en produktionsform, hvor en »forlægger« (almindeligvis en købmand) stod for indkøb af råvarer og afsættelse af produktene, mens selve produktionen foregik i hjemmene (f.eks. tekstilproduktion) eller i små håndværksvirksomheder.

konkurrerede indbyrdes. Dette gjaldt ikke mindst nabovirksomheder, hvor »den enes død var den andens brød«, og på dette punkt var der en grundlæggende forskel mellem konkurrenceforholdene i byerne og i landbruget.

I en tid, hvor den liberalistiske opfattelse var dominerende, var det også svært at vinde gehør hos lovgiverne for synspunkter om, at der måtte gribes ind - selv om en hel samfundsgruppe og livsform var truet.

Den frie konkurrence resulterede dog ikke i en massakre på håndværket som helhed. Tværtimod. Nok var håndværkets andel af den samlede samfundsproduktion faldende, men i absolutte tal voksede produktionen og udgjorde endnu i 1914 en andel, der svarede til industriens (tabel 15. C., s. 93).

En del af forklaringen var, at håndværksvirksomhederne ekspanderede kraftigt på landet. Desuden var der i nogle brancher med vækst - f.eks. byggebranchen - endnu ikke nogen særlig konkurrence fra industrien. Endvidere var andre brancher i stand til at foretage en gradvis omstilling fra selvstændig produktion til salg af færdig-

producerede produkter kombineret med reparation (mange skomagere overlevede alligevel på denne måde).

Endelig var der områder, hvor små virksomheder i kraft af deres størrelse og omstillingsevne kombineret med den nye tids kraftforysning, maskiner og redskaber formåede at klare sig i konkurrencen ved at fremstille mere specielle produkter evt. som underleverandører til større virksomheder. Der kunne også være tale om »skræddersyede« produkter til særlige behov.

Med denne tendens forsvandt det skarpe skel mellem industrivirksomheder og håndværksvirksomheder, og man blev nødt til at definere et nyt. For fremtiden blev virksomheder med over 6 ansatte regnet som industrivirksomheder, medens resten var håndværksvirksomheder.

Håndværket overlevede altså forløbligt og kom til at spille en vigtig rolle for den økonomiske og politiske udvikling i det 20. århundrede, men rammerne var ændrede, og ikke mindst for håndværkssvende og lærlinge betød udviklingen en total forandring af tilværelsesvilkårene, som vi skal komme tilbage til senere.

disse kriser uden for de menneskelige beslutningstageres rækkevidde. Kriserne var både uundgåelige og nødvendige i en markedsøkonomi (s. 154).

Håndværkserhvervene

For byernes håndværksmestre (og håndværkssvende), som gennem århundreder havde befundet sig i et gennemreguleret økonomisk system, var den frie konkurrence umiddelbart en katastrofe.

Alt, hvad mestrene havde garderet sig imod førhen, kunne nu indtræffe. De effektive kunne udkonkurrere de mindre effektive, »fuskere« (folk uden svendebrev) kunne slå sig ned og underbyde de eksisterende virksomheder, storvirksomheder ville vinde frem på de små virksomheders bekostning, landhåndværkerne ville udvide deres markedsandel o.s.v.

Nogle brancher mærkede da også hurtigt og på voldsom vis de nye tider. Inden for f.eks. skotøjsbranchen blev håndværksmæssigt fremstillede varer på få år udkonkurreret af fabriksfremstillede. Ubarmhjertige kræfter var på spil. I de fleste husholdninger var det småt med pengene, og derfor valgte man de billigste varer, når valget stod mellem produkter med århundreders håndværkstraditioner bag sig og produkter, der var maskin- og massefremstillede.

Håndværksmestrene reagerede ligesom andre truede grupper i denne periode ved at organisere sig. De dannede håndværkerforeninger og opbyggede en landsdækkende organisation. Organisationen havde et dobbelt sigte. Man ville lægge pres på lovgiverne for at få en revision af næringsfrihedsloven og dermed en genoprettelse af en vis del af det tidligere sikkerhedsnet, og man ville prøve at lægge en dæmper på den uhammede konkurrence ved at snakke sammen og opstille normer for »god forretningsskikk«.

Det var imidlertid svært at opnå fælles fodsalg, fordi byernes erhvervsdrivende

2. Den frie konkurrence

I det foregående har vi beskrevet den økonomiske vækst i byerhvervene 1840-1914. I virkeligheden var der langtfra tale om noget regelmæssigt vækstforløb, men tværtimod om store konjunktursvingninger.

At svingninger og bølgebevægelser prægede det nye økonomiske system var egentlig ikke så mærkeligt. Den enkelte fabrikant/mester prøvede at træffe de beslutninger, der var mest fordelagtige for ham selv. Var der en vare, som solgte godt, gav en god fortjeneste og tegnede godt for fremtiden, så ville allerede igangværende producenter være tilbøjelige til at udvide produktionen og evt. ansætte flere arbejdere, anskaffe nye maskiner, udvide bygningserne o.s.v.. Samtidigt ville nye producenter blive tiltrukket af de gunstige vilkår. Derfor kunne resultatet let i næste omgang blive overproduktion, faldende priser, investeringstop, fyringer og fallitter.

En sådan reaktion ville have en tendens til at brede sig videre. Ikke alene mistede fabrikanter og arbejdere inden for den pågældende branche indkomster, men råvare- og investeringsvirksomheder i andre brancher mistede afsætning og ville måske selv begynde at indskrænke og afskedige. Dermed ville efterspørgselsfaldet have en tendens til at brede sig som ringe i vandet.

I det samlede økonomiske system ville der almindeligvis samtidig være andre virksomheder/andre brancher, der var præget af opgangstendenser, der modvirkede den ovennævnte efterspørgselsnedgang.

Hvorfor summen af udvidelses- og indskrænkingsbeslutningerne i nogle perioder resulterede i en opgangskonjunktur og til andre tider i en nedgangskonjunktur (en krise), var svært at forstå for samtidens iagttagere, og det gjorde det ikke nemmere at forstå, at det så ud, som om kriserne opstod regelmæssigt med 7-10 års mellemrum.

Ifølge den liberalistiske tankegang lå

3. Arbejderklassen på vej

Markedskræfternes indtog i byerhvervenes betød en total ændring af håndværkssvendenes vilkår.

Laugssystemet havde sikret den almindelige håndværkssvend både dagen og vejen – det daglige brød og tag over hovedet i mesters husstand, støtte fra laugets tilfælde af sygdom og endelig en fremtidig som mester og dermed forsørgelsesmuligheder, når alderdommen indtrådte.

Allerede i slutningen af 1700-tallet havde der som tidligere nævnt i de større byer været en mindre gruppe af svende og lærlinge, som havde etableret egen husstand og dermed var egentlige lønarbejdere, men fra midten af 1800-tallet voksede denne gruppe.

Det var svært at få arbejdslønnen til at slå til i 1860'erne. På den ene side steg fødevarerpriserne, og på den anden side prøvede arbejdsgiverne at holde lønnen nede for selv at klare sig i den frie konkurrence, og arbejdsgiverne kunne ved lønfastsættelsen drage fordel af, at der var rigeligt med arbejdskraft i byerne og dermed hård konkurrence om at få arbejde. Særlig hårdt var presset på lønnen i de håndværks-erhverv, der direkte truedes af konkurrencen fra fabriksfremstillede varer.

Laugorganisationernes svendeafdeling fortsatte i flere tilfælde som løse svendeorganisationer, og der blev også dannet nogle arbejderforeninger på initiativ af folk uden for arbejderklassen, men disse organisationer og foreninger var dog først og fremmest selskabelige formål og var ikke beregnet til at modvirke den faldende realloøn.

Omkring 1870 begyndte udenlandske ideer om fagforeninger, arbejdermagt og andet samfund imidlertid så småt at vinde indpas i Danmark.

De udenlandske ideer

I 1870 havde industrialiseringen allerede

været i gang i England i ca. 100 år, og både her og på kontinentet havde det voksende antal industriarbejdere gradvist organiseret sig i fagforeninger. Disse fagforeninger blev brugt til at lægge pres på arbejdsgiverne for at få højere løn og bedre arbejdsvilkår, og de blev brugt til at forhindre, at arbejderne inden for et fag konkurrerede indbyrdes og underbød hinanden for at få arbejde. Kampmidlet var strejker, som kunne tilføje modparten et indkomststab, men strejkebidet var et tværgættet sværd, fordi arbejderne selv mistede deres indkomst og dermed eksistensgrundlaget i strejkeperioden og yderligere risikerede at blive fyret. For at kunne gennemføre en strejke måtte arbejderne derfor ikke alene have en strejkekasse. De måtte også kunne regne med støtte fra andre arbejdere, og ikke kun økonomisk støtte men også hjælp til at forhindre »skrubrækkere« (strejkebrydere) i at overtage det strejke-ramte arbejde. Derfor måtte arbejderne være interesseret i en så omfattende organisation som muligt.

Sideblønde med fagforeningsbevægelsen begyndte forskellige intellektuelle at beskæftige sig med den nye arbejderklasses vilkår. Mest kendt blev Karl Marx, som allerede i 1848 sammen med Fr. Engels havde udsendt »Det kommunistiske Manifest«. Marx delte historieførelsen op i forskellige faser bl.a. slavesamfundet, feudalsamfundet og det kapitalistiske samfund og argumenterede for, at det kapitalistiske samfund ligesom de tidligere samfundstyper ville bryde sammen på grund af indbyggede kræfter og mod sætninger og ville blive erstattet af det socialistiske/kommunistiske samfund, hvor arbejderklassen ville blive den ledende kraft. Historiens udviklingslove arbejdede altså ifølge Marx til fordel for arbejderklassen.

Allerede ved revolutionerne i 1848 (s. 131) havde arbejderne flere steder i Europa spillet en aktiv rolle, men uden varige økonomiske eller politiske resultater.

Louis Pio (1841-94) – stifteren af den danske afdeling af Den Internationale Arbejderforening. Efter konflikten med myndighederne kom han efter læsningen fra tughuset også i et stigende modsætningsforhold til fagforeningslederne. I 1877 tog han – skuffet, presset af politiet og bestukket af bl.a. B&W's ejere – til Amerika for at finde lykken og grundlægge et ideelt socialistisk samfund. Det kgl. Bibliotek, kort & billedsamlingen

I 1864 havde repræsentanter for forskellige landes arbejderorganisationer – i overensstemmelse med det internationale sigte i Marx' teorier – dannet Den Internationale Arbejderforening. Blandt de ledende var netop Karl Marx.

I 1870-71 havde arbejderne i Paris i forbindelse med Frankrigs nederlag i den fransk-tyske krig taget magten og oprettet den såkaldte Pariserkommune. Det var det første eksempel på, at nogle af de nye teorier forsøgte omsat i praksis. Pariserkommunen blev dog kun et kortvarigt eksperiment, for i 1871 blev den nedkæmpet med militærmagt.

Louis Pio

De første egentlige danske fagforeninger blev oprettet omkring 1870, og allerede i 1871 oprettedes en dansk afdeling af Den Internationale Arbejderforening, ligesom der blev udsendt et ugeblad, Socialisten, som fra april 1872 blev til et dagblad. Hovedkraften bag arbejderforening og blad var en flv. lejtant og postembedsmand Louis Pio. Det var også i høj grad ham, der skrev artiklerne i Socialisten og formulerede den nye bevægelses synspunkter.

Det kom hurtigt til et sammenstød med både arbejdsgivere og myndigheder. Den 4. april 1872 indledte de københavnske murerstvende en strejke for at opnå højere løn. Arbejdsgiverne stillede sig afvisende over for arbejderens krav og var øjensynligt indstillet på at give dem en lærestreg. De stod godt rustet til kampen, fordi de både havde bred opbakning i arbejderverksredse og støtte fra myndighederne.

I begyndelsen af maj – hvor de strejkendes situation efterhånden syntes håbløs – besluttede Louis Pio at kaste Socialisten ind til støtte for de strejkende. Gennem avisens opfordrede han alle arbejdere til at komme til et støttemøde på Fælleden d. 5. maj. Opfordringen var ledsaget af følgende ord:

Slaget på Fælleden

Det truende ordvalg, som man også kan

»Skal vi da som lam lade os føre til kapitalens slagterbank? Skal vi tåle at være fjender måske for flere år standse vor fremgang? Nej, det kan os da engang holde mandtal over alle frie københavnske arbejdere ikke være bekendt! Lad os da engang holde mandtal over alle frie arbejdere, over alle, som vil hjælpe os i kampen mod kapitalen, vi vil da få at kende vor egen magt og vore fjenders svaghed, samlede i tusindvis vil vi stille vore fordringer og love hverandre at stå fast og brast indtil sejren er vort!«

Men her, I guldets dyrker! I de fattiges udsugere! Eder vil vi endnu engang tilråbe: »I har i årtusinder skænket os en bitter livsdrift, vogt jer nu, målet er fuldt! Lad der ikke komme en eneste dråbe til eller – det flyder over!« (24)

støde på i andre af Louis Pios artikler, var en foræring til myndighederne. Socialistlederne blev anklaget for at have haft til hensigt »at bevirke eller i hvert fald forberede en voldsom omskytning af de bestående samfundsforhold, statsforfatningen derunder indbefattet.«

Med en sådan udlægning af artiklen kunne man inden for grundlovens rammer indlede politundersøgelse mod lederne og forbyde afholdelsen af mødet. Da Louis Pio og to andre arbejderledere, Poul Geleff og Harald Brix gik ind for at mødet alligevel skulle afholdes, reagerede politidirektøren – som havde sine informationer fra politispioner – med arrestation af de 3 arbejderledere natten mellem d. 4. og 5. maj.

Alligevel mødte mange op på Fælleden – både arbejdere, tilskuere og folk, der ønskede lidt spænding i gaden. De sidste fik deres ønske opfyldt. Myndighederne satte både politi og militær ind, og ifølge den politinspektør, der ledede slaget, blev stave og sabler anvendt »på en alvorlig og eftertrykkelig måde«, så »grumme mange fik slemme hug«. Da myndighederne i næste fase skulle forsvare den hårde fremfærd, blev det fremholdt, at mange polit- og militærfolk var blevet ramt af stenkast. Slaget på Fælleden resulterede dog ikke i dødsfald.

I den efterfølgende retssag blev de tre arbejderledere idømt flere års fængsel, og Den Internationale Arbejderforening blev forbudt. Dermed havde myndighederne på effektiv vis sat en stopper for de første tilfælde af en dansk arbejderbevægelse.

Myndighedernes kraftige reaktion skal givetvis ses på baggrund af Pariserkommunen, som havde skabt en udbredt frygt i de besiddende kredse for arbejdere og for socialisme, og frygten forstærkedes af, at udviklingen, som den så ud i 1870'erne, ville gøre arbejderklassen større og større og dermed på lang sigt lægge en bombe under den nye liberalistiske samfundssorden, fordi arbejderne med fagforeninger,

Slaget på Fælleden – tegnet af R. Christiansen. Darrmarkshistoriens voldsomste sammenstød mellem myndigheder og arbejdere. Gyldendals billedarkiv

strejker og gensidig støtte til den tid ville kunne lamme samfundet økonomisk og politisk.

Resten af 1870'erne var der stille omkring den nye arbejderbevægelse. Myndighederne fik held til at rette endnu et slag mod den nye bevægelse, da det i 1877 (med penge fra bl.a. B&W) lykkedes at besikke Louis Pio og Geleff til at udvandre til USA. Bestikkelsen af arbejderlederne var et chok for mange arbejdere. Affæren bidrog sammen med den økonomiske krise i anden halvdel af 70'erne til, at antallet af fagforeninger og medlemmer gik tilbage, og at resterne af den beskedne fagforeningsbevægelse holdt en lav profil.

4. Arbejdernes levevilkår

Hobro-lægen Th. Sørensen udsendte i 1880 en pjecce om købstadsarbejdernes vil-

boliger blev bedømt som gode og lyse, andre som mørke og fugtige. For 50-70 kr. om året kunne man som regel få to rum med køkken, for 20-30 kr. kunne der højst blive tale om et mørkt og fugtigt rum med eller uden køkken. Det var iøvrigt ikke ualmindeligt, at en familie på 6-7 personer kun havde en ét-værelses lejlighed.

Brændslet bestod af tørv, brænde, kul, lyng, høvlspåner m.v. og for at spare på brændselsudgifterne opholdt selv familier med to rum sig ofte alene i det ene rum i den kolde tid. Da maden også ofte blev tilberedt på kakkelloven, kan det ikke undre, at Th. Sørensen konstaterede, at der var en særdeles dårlig luft i de fleste arbejderboliger.

Det manglende sikkerhedsnet

Af Th. Sørensens budgetopstillinger fremgår det, at de fleste familier både havde underskud på årsregnskabet og gammel gæld, og det er svært at se, hvordan de skulle blive i stand til at afvikle denne gæld, hvis ikke tidene blev bedre.

Der var ingenting at stå imod med over for trusler som arbejdsløshed, sygdom og alderdom, idet dog nogle af familierne havde et vist sikkerhedsnet i tilfælde af kortvarig sygdom. De var nemlig medlemmer af en sygekasse og kunne derfor få »syge-dagpenge« og et tilskud til læge og medicin.

Datidens sygekasser var hverken for de fattige eller for de sygelige, for de byggede på et »selvhjælpsprincip«, d.v.s. at medlemmerne selv via kontingent skulle dække sygekassernes udgifter. Det betød, at selv om kontingentet var forholdsvis tyngende, så var kassen kun i stand til at betale små ydelser. Det betød også, at det var nødvendigt at udelukke mennesker, der på forhånd kunne forventes at komme til at ligge kassen til ekstra byrde. Der blev altså stillet strenge helbredskrav ved optagelsen.

I Hobro-undersøgelsen er der et eksem-

kår i Hobro i 1879 og fremlagde i denne pjecce resultatet af en undersøgelse af 22 arbejderfamiliers indtægter og udgifter, arbejdstid, boligforhold m.v. (Tabel 22).

Th. Sørensens undersøgelse omfattede kun gifte, gennemsnitsarbejdere med en husstandsstørrelse på mindst 4. Han udelukkede bl.a. »de dovne og leslindige«, d.v.s. fattighjælpsmodtagerne. Alle de undersøgte familier betalte da også kommuneskat – beviset på at de var fuldgylde borgere.

Af undersøgelsen kan vi se, at indkomsterne varierede meget fra familie til familie – først og fremmest afhængigt af mandens arbejdsmæssige kvalifikationer, d.v.s. af hans arbejdskrafts handelsværdi på arbejdsmarkedet aftalt med arbejdsgiveren. I undersøgelsen kan man bl.a. se et skel mellem faglærte og ufaglærte, og et andet skel mellem de arbejdere, der havde fast arbejde, og de der var periodevis arbejdløse. Ud over mandens hovedindkomst afhang familielindkomsten også af hustruens og børnenes evt. indtægter og af mandens muligheder for bierhvervsindtægter i den sparsomme fritid.

Levestandarden afhang dog ikke kun af den direkte husstandsindkomst og husstandsstørrelse. Mange familiers indkomst suppleredes med naturalieydelse fra et stykke have, ydelser fra arbejdsgiverne (klædningsstykker, øl, snaps m.v.), og med hvad familiemedlemmerne iøvrigt kunne »skrabe sammen« (brænde o.s.v.).

Ser vi på udgifterne, så brugte familierne 70-85% af indkomsten til mad, heraf alene op til 25% af hele familielindkomsten til rugbrød. Fersk kød var der stort set ikke råd til, og den daglige varme-ret var fremstillet af saltet flæsk, fedt, ærter og kartofler (evt. kål), men kunne også være vandgrød eller »fedtebrød og kaffe«. Det var iøvrigt stort set forbeholdt manden at få pålæg på brødet, mens den øvrige familie ikke fik det.

Boligforholdene svingede en del. Nogle

Tabel 22. Årsregnskaber for 3 Hobro-arbejdere 1879 – beløb i kroner

Antal personer i husstanden	Model-snedker		Arbejdsmand m. fast arbejde		Arbejdsmand m. løst arbejde	
	8	4	4	4	4	4
Mandens indtægt						
Hovederhverv	750	510		270		
Bierhverv	20	0		0		
Konens indtægt	40-50	0		20		
Børnernes indtægt	12	8		0		
Samlet indtægt	820-30	518		290		
Husleje	70	28		20		
Brændsel	56	44		32		
Føde (incl. belysning og vask)	572	ca. 360		240		
Beklædning	58	15		15		
Møblement	0	0		0		
Tobak	4,16	4		4		
Brændevin	10	6		5		
Fornøjelser	0	0		0		
Kommunalskat	3,50	1,33		1,33		
Skolepenge	15	0		0		
Sygekasse	10,20	14,40		0		
Alderdomsforsorg		0		0		
Indboforsikring	2	1,40		1,60		
Læge og medicin	20	40		ca. 4		
Samlet udgift	821	ca. 513		323		
Overskud/underskud i 1879	0	0		-30		
Gæld	400	70		30		

1 Husstand: Mand 53 år, kone 38 år, 4 piger (13, 7, 4, 2 år), 2 drenge (11, 10 år).
Mandens hovederhverv: Model-snedker på jernstøberi. Mandens bierhverv: Snedkerarbejde i hjemmet om søndagen.
Konens indtægt: Strikning og syning for fremmede. Børnernes indtægt: Byrinder (den ældste søn). Bopæl: 2 værelser + tagkammer og køkken.

2 Husstand: Mand 52 år, kone 53 år, pige 15 år, dreng 12 år.
Børneindtægt: Indsamling af hundegedning til handskfabrik. Bopæl: 1 værelse med køkken. Bemærkning: Konen for syg til at blive optaget i sygekasse.

3 Husstand: Mand 40 år, kone 28 år, dreng 5 år, pige 2 år.
Mandens erhverv: Løst arbejde ved anlægsarbejde og ved to købmænd. Konens indtægt: Syning og vask for fremmede.
Bopæl: 1 værelse uden køkken. Naturalier: Periodens kost, øl og brændevin til manden.

Kilde: Th. Sørensen Kjøbstadsarbejdernes Vilkaar s. 9-35.

pel på en familie, der brugte 8% af indkomsten til læge og medicin, fordi konen på grund af sygelighed ikke kunne blive optaget i sygekasse. Denne udgift betød, at familien var nødt til at spare på andre områder, og den boede da også i en ét-værelses lejlighed, »der manglede lys og var fugtig«. Her har vi en illustration af fattigdommens onde cirkel: Netop en sådan bolig var helbredsmæssigt ødelæggende for en syg kvinde, men der var ikke råd til en bedre bolig på grund af udgifterne til medicin og læge.

Medens en del af familierne altså var i sygekasse, var kun én af de 22 familier med i en alderdomsforsorgsordning, og ingen af familierne havde nogen beskyttelse i tilfælde af arbejdsløshed.

Hvorfor havde disse Hobro-arbejdere ikke organiseret sig i fagforeninger for ad denne vej at presse lønnen op? Hvorfor var de ikke med i en understøttelseskasse, så de havde et sikkerhedsnet i tilfælde af arbejdsløshed? Hvorfor var de ikke med i en alderdomsforsorgskasse, så der var taget højde for den uundgåelige alderdom?

En nærliggende grund kan være, at der simpelthen ikke var plads på budgettet til fagforeningskontingent, arbejdsløshedsforsikring og udgifter til alderdomsforsorg. Hvad angik fagforening, så var der endnu mindre råd til at deltage i en strejke eller risikere at blive fyret, hvis arbejdsgiveren ikke ville acceptere, at man var medlem.

Det var dog ikke den eneste grund. Der var givetvis mange arbejdere, som ikke følte noget påtrængende behov for at være medlem af en fagforening. Mange var ansat i småvirksomheder, havde et nært forhold til mesteren/arbejdsgiveren, håbede måske selv på at blive selvstændige engang og kunne se, at de fik en rimelig løn i forhold til deres mesters udbytte og i forhold til den gennemsnitlige arbejds løn i byen. Var de tilmed unge, havde et godt helbred og havde efterspurgt arbejdskvalifikationer og forskellige biindtægtsmuligheder, så var

både sult, arbejdsløshed, sygdom og alderdom forholdsvis fjerne trusler.

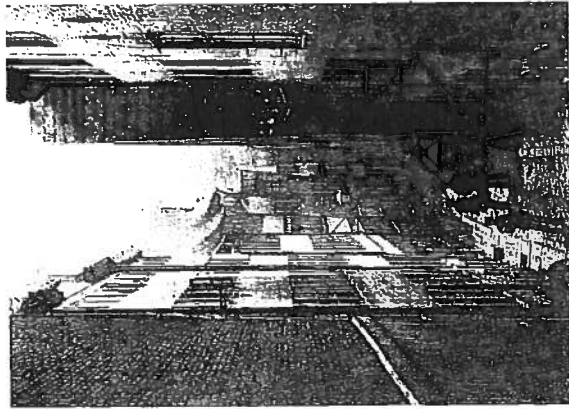
Anderledes forholdt det sig med de ufaglærte, de løst ansatte, de udearbejdende kvinder, folk med dårligt helbred, de gamle samt også den del af de faglærte, der var ansat i erhverv, der var ved at blive udkonkurreret. For disse grupper var det daglige brød ikke nogen selvfølge, og arbejdsløshed og sygdomme var nærliggende trusler. Her var behovet for en støtteorganisation stort. Men netop disse grupper havde også særligt dårlige forudsætninger for at blive medlemmer af en fagforening. Der var hverken råd til kontingent eller til at vække arbejdsgiverens misnag, hvis man var så heldig at have arbejde, for der stod altid nogen parat til at overtage ens plads på grund af rigeligheden på ufaglært arbejdskraft i byerne i denne periode.

Sammenligner man disse gruppers levevilkår og fremtidsudsigter med håndværkernes og -lærlingenes 100 år tidligere, så var der tale om en afgørende forringelse, både hvad angik kost og logi, og hvad angik fremtidsudsigter og sikkerhed. En stor gruppe af byarbejdere var nu blevet kastebolde i kræfternes frie spil.

Hovedstadsarbejderne

Befolkningsstrømmen mod byerne havde skabt en voldsom efterspørgsel efter boliger. Gamle boliger kunne uanset størrelse og kvalitet udlejes til en høj leje. Nye hastværksopførte boligblokke – stuved tæt sammen og ofte anbragt i baggårde til allerede eksisterende boligkomplekser – kunne bygges og lejes ud med stor fortjeneste. Særlig voldsom var sammenstuvningen i København.

I datidens statistiske materiale kan man se en tydelig sammenhæng mellem boligforhold og børnedødelighed. Dødeligheden var væsentlig højere i fattigkvartererne end andre steder, men den højere dødelighedsprocent var selvfølgelig ikke kun et resultat af små, fugtige og uhygiejniske boliger,

Peder Madsens Gang i København bag det nuværende Hotel d'Angleterre (foto fra ca. 1870). Gaden »var om sommeren en stank-af affald, mødding, brændevinsbrændelernes mask, døde dyr, lort og urin. Det var matroser og soldaterkoner, almisselemmer og prostituerede, tyende og arbejdsløse, og det var børn, børn og aller børn. Stuvet sammen i forhusene og baghusenes fugtige rum og korridorer. Om vinteren forfrystninger og sult. Familier på 10-12 delte ét rum, sov på det bare gulv og skiftedes til at gå ud for derved at deles om tøjet. Det var rå, gusen og grimet fattigdom«. (Citat fra Snart dages det ... s. 13). Det kgl. Bibliotek, kort & billedsamlingen

men også et resultat af mangelfuld ernæring, nedslidning, drikkerti, og hvad der ellers kunne høre fattigdommen til.

Hovedstadsarbejdernes vilkår adskilte sig på flere punkter fra Hobro-arbejdernes. Mange virksomheder var forholdsvis store, og forholdet mellem ejere og arbejdere dermed mere anonymt. Samtidig betød tilstrømningen af mennesker til hovedstaden, at konkurrencen om arbejde her var særlig hård. Hertil kom, at den naturaliserings, som mange Hobro-familier havde haft i form af have og måske et husdyr og en

nærtiggende natur, ikke var tilstede i København i samme omfang.

Problemer som faldende løn, stigende brøddpriser og arbejdsløshed og sygdom ville derfor ramme en familie hårdere i Hovedstaden, selv om der også her blev gjort store anstrengelser fra hele familien for at skaffe et supplement til indkomsten. Mange arbejderfamilier havde logerende i en ét- eller toværelseslejlighed, arbejderhustruene gjorde rent, vaskede eller syede for fremmede, og børnene samlede kul på Godsbanegården eller på havnen og hundegødning i gaderne. Endelig var der ikke så langt til ulovlige aktiviteter som prostitution, tyveri og tiggeri, hvis familiens situation blev desperat.

Behovet for et sikkerhedsnet i form af fagforeninger måtte derfor forekomme særligt påtrængende i København, og samtidig var forudsætningerne for dannelsen af fagforeninger også gunstigere. Der var mange svende fra hvert fag i den store by, og ofte arbejdede der mange på samme virksomhed. Det var derfor ikke så mærkeligt, at det var i Hovedstaden, at fagforeningerne overlevede 70'ernes kriseperiode, og at det var herfra, der påny kom gang i organiseringen og kampen for bedre vilkår.

5. Fagbevægelsen

I midten af 1880'erne kom det til den første større konfrontation mellem arbejdsgivere og arbejdere – den såkaldte smedekonflikt.

Smedenes fagforening havde mange medlemmer samlet på få store virksomheder og havde derfor et godt udgangspunkt for både organisering og sammenhold og for anvendelse af »omgangsskruen« som kampmiddel over for arbejdsgiverne.

Omgangsskruen var en taktik, der bestod i, at man på skift stillede krav til løn- og arbejdsforhold på en enkelt fabrik og gik i strejke på den pågældende fabrik, hvis

kravene ikke blev opfyldt. Tog man på denne måde én fabrik ad gangen, så kunne de øvrige medlemmer af fagforeningen støtte den pågældende fabriks arbejdere under strejken, mens fabrikanten »blev slidt op«. Når så strejken var ført heldigt til ende på den ene fabrik, kunne man – bedre rustet – rejse de samme krav på den næste fabrik.

Anvendelsen af omgangsskruen havde efterhånden medført, at også arbejds-giverne – selv om de som producenter var konkurrenter – var begyndt at samarbejde, og i 1885 besluttede jernindustriens arbejdsgivere at sætte hårdt imod hårdt over for fagforeningens krav om en mindsteløn på 27 øre i timen ledsaget af en strejke på en enkelt fabrik. Arbejdsgiverne »lock-outede« simpelthen alle medlemmer af fagforeningen og sætsede dermed ikke alene på at afvise arbejderkravet, men også på at knuse fagforeningen ved at føre produktio-nen videre med folk, der ikke var fagfor- eningsmedlemmer.

Kampen sluttede nærmest uafgjort efter måneders bitter konflikt, hvor arbejderne fik støtte fra Venstre-pressen, der foranstaltede indsamlinger og sørgede for fødevarer-støtte, fordi konflikten faldt sammen med, at den politiske kamp mellem Højre og Venstre var på sit højeste (s. 138). Arbej- derne fik ikke gennemført lønkravet, men det lykkedes heller ikke arbejdsgiverne at knuse fagforeningen.

Smedekonflikten var kun én blandt mange arbejdskonflikter i 1880'erne og 90'erne, hvor antallet af fagforeninger ud over landet voksede, og hvor en større og større del af arbejderne inden for de enkel- te fag blev organiseret.

I kampen mod arbejdsgiverne havde arbejderne brug for en så bred støtte som mulig, og det var baggrunden for, at fagforeningerne inden for et fag sluttede sig sammen i landsdækkende fagforbund. Det var også baggrunden for, at der blev ind- ledt samarbejde på tværs af faggrænserne.

På større virksomheder dannede arbejder- ne fællesklubber, de københavnske fagfor- eninger gik sammen i De Samvirkende Fagforeninger og ud over landet dannedes der i købstæderne fællesorganisationer.

Organisationsprocessen forløb ikke uden problemer og tilbageslag. Ikke mindst blandt de ufaglærte gik medlemstallet op og ned med de økonomiske konjunkturer, og de ufaglærte kæmpede med det særlige problem, at der hele tiden kom nye ind fra landet, som ikke var vant til at stille krav til arbejdsvilkår og løn. Andre problemer udsprang af, at arbejderne var organiseret efter fag. Det kunne betyde konflikter mellem de forskellige fagforeninger om, hvilke arbejdsfunktioner der hørte ind under hvil- ke fag. Specielt søgte de faglærte at forhindre, at de ufaglærte overtog nogle af deres arbejdsfunktioner.

De kvindelige arbejdere

Endnu i slutningen af 1800-tallet var der ikke røkket ved den opfattelse, at målet for en kvinde var at blive gift, og at den gifte kvindes plads var i hjemmet.

Befolkningsstivæksten og udviklingen i byerne var imidlertid i fuld gang med at udhule grundlaget for denne opfattelse, idet et stigende antal kvinder var tvunget til at forsørge sig selv eller bidrage til at forsørge familien.

Der kunne være tale om gifte kvinder, som måtte skaffe indtægter, fordi manden var syg, arbejdsløs eller drikfældig, eller fordi hans indkomst var for lav til at fami- lien kunne overleve. Hertil kom de enlige mødre og de ubemidlede enker, som var tvunget til at tage, hvad de kunne få. En- delig var det heller ikke alle unge kvinder, der kunne få plads som tjenestepiger.

Mange af disse kvinder fik arbejde på fabrikkerne – især inden for bекlædnings- og levedsmiddelindustrien (tobaks- og ci- koriefabrikker). Fabrikkerne var intere- serte i at ansætte kvindelig arbejdskraft af samme grund, som de også gerne ansatte

»En syge - Pnsenmorgen« (Wenzel Tornøe 1882). Randers Kunstmuseum. Det kunne være nødvendigt at arbejde i dagndrift, når en opgave skulle være færdig til et bestemt tidspunkt.

børn. Lønnen til kvinder og børn lå nemlig langt under lønnen til mandlig arbejdskraft. Af samme grund blev kvinderne mødt med indædt modstand fra de mandlige arbejdere, hvis de tog arbejde, som mændene regnede for »mandearbejde«.

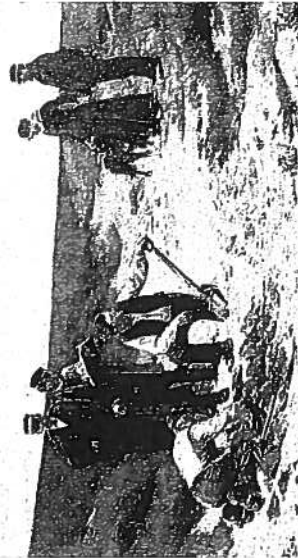
Andre områder var forbeholdt kvinderne. Mange kvinder havde rengøringsarbejde de om natten eller om morgenen, tog

rundt som vaskeroner eller arbejdede hjemme som syersker. Ikke mindst kvinder med børn arbejdede som hjemmesyersker. På denne måde kunne de både tjene penge og samtidig varetage kvindernes traditionelle opgaver med børneopdragning, madlavning, tøjfremstilling, rengøring m.v.

Hovedproblemet for kvinderne var, at udbuddet af kvindelig arbejdskraft til staldhushold var meget stort, og aflønningen derfor var elendig. Ikke mindst de enkelte mødre levede under kummerlige vilkår – nærmest under et eksistensminimum, hvis man kan tale om det. En undersøgelse af de kvindelige syerskers vilkår omkring 1890 viste, at en stor del af disse kvinder fik en kost, som var væsentlig dårligere, end den man bød de kvindelige fanger i de offentlige fængsler, samtidig med at syerskerne knoklede næsten døgnnet rundt.

Fabrikarbejde aflønnedes bedre end hjemmesyning, men kvinder med børn stod her over for et stort problem med børneopdragning – et problem, som ofte blev løst ved, at større børn passede mindre, og naboeer kikkede efter hinandens børn. Helt usædvanligt var det dog ikke, at små børn blev overladt til sig selv dagen lang – evt. låst inde i et rum eller spændt fast til en seng.

Som nævnt var situationen særligt van-

»Barnemorderken« – maleri af Erik Henningsen (1884). Altså et barn inden for ægteskabet kunne være en hård belastning for mange kvinder, men at få et barn uden for ægteskabet var – som i de foregående århundreder en katastrofe. Frielsen til at føde i »deigsmå« (s. 80) og så barnet ihjel var derfor stor, selv om straffen var hård. Statens Museum for Kunst

var i en venteposition inden ægteskabet og derfor ikke havde nogen »lønarbejdsbevidsthed« knyttet til husarbejdet.

Den store arbejdskamp 1899

Arbejdsgiverne gik ind for liberalistiske principper om, at udbud, efterspørgsel og de enkelte arbejders kvalifikationer alene skulle bestemme løn og arbejdsvilkår, og de var stærke modstandere af fagforeninger, fordi disse jo netop havde til opgave at sikre arbejderne mod de værste følger af den frie konkurrence.

I takt med at arbejderne organiserede sig, svarede arbejdsgiverne igen med tilsvarende organisationer, og denne tendens var kulmineret i 1898 med dannelsen af landsdækkende organisationer – De Samvirkende Fagforbund (DSF) for arbejderne og Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening for arbejdsgiverne. Umiddelbart efter i 1899 fulgte den store styrkeprøve mellem de nye landsorganisationer, da arbejdsgiverne benyttede en mindre snedkerstrejke i Jylland til at erklære storlockout over for 40.000 arbejdere.

4 måneders arbejdskamp fulgte. En stor del af byhvervsproduktionen var lammet, og en stor del af arbejderne dermed frataget deres eksistensgrundlag. Ligesom i 1880'erne støttede bønderne arbejderne, og mange arbejdere søgte på landet eller sendte deres familie derud.

I september afsluttedes konflikten med det såkaldte Septemnerforlig. Heri fastsatte de fremtidige rammer for forholdet mellem arbejdsgivere og arbejdere – rammer som i hovedtræk stadig er gældende.

Arbejdernes ret til at være medlem af en fagforening anerkendtes, og det samme gjorde fagforeningernes ret til at optræde som arbejdernes forhandlingsorganer. Til gengæld pålagdes såvel arbejdere som fagforeninger forpligtelser til at overholde en samling af spilleregler i de videre bestrebelser for at forbedre løn- og arbejdsvilkår. Disse vilkår skulle aftales for et antal år ad

skelig for enlige mødre, og antallet af dem var væsentligt større i byerne end på landet, blandt andet fordi de piger, der kom »galt afsted« på landet, stadig blev »drevet« ind til byerne.

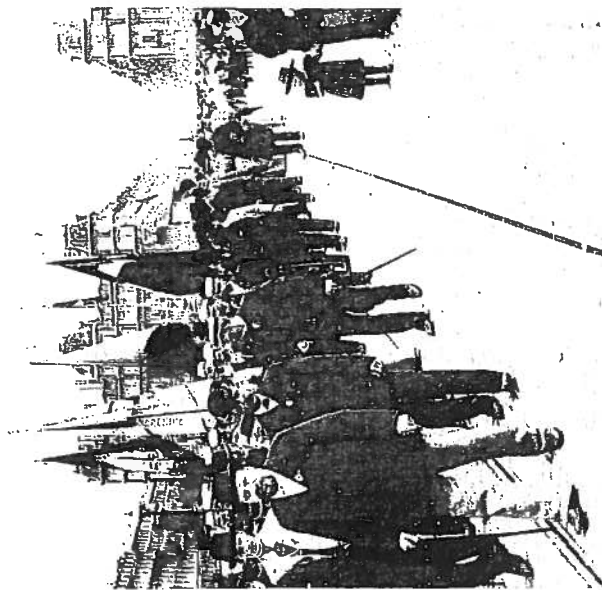
At få kvinderne organiseret i fagforeninger måtte forekomme næsten umuligt. Ikke alene var kvindernes situation vidt forskellig, alt efter om de var gifte eller ugifte, havde børn eller ikke, arbejdede hjemme eller på fabrik, arbejdede midlertidigt for at løse et akut problem eller til stadighed o.s.v. De hårdest pressede kvinder havde heller ikke overskud, tid og penge til at deltage i fagforeningsarbejde. Endelig spillede det selvfulgelig også en afgørende rolle, at »rigtige kvinder« ifølge kønsrolletraditionen ikke beskæftigede sig med organisation, holdt møder m.v.

Trods disse mange vanskeligheder dukkede de første kvindelige fagforeninger op i midten af 1880'erne, hvor de kvindelige herreskræddere dannede en fagforening, ligesom også Kvindeligt Arbejderforbund dannedes.

Kvinderne begyndte også så småt at blive organiseret i de »mandlige fagforeninger«. Efterhånden som det blev klart for mændene, at kvinderne var kommet på arbejdsmarkedet for at blive, så blev mændene interesserede i at få kvinderne med, så de kunne undgå eller i det mindste begrænse konkurrencen fra kvindernes side.

Endnu omkring århundredeskiftet var væsentligt færre kvinder end mænd dog organiseret. Inden for håndværk og industri var 35% af kvinderne og 75% af mændene organiseret.

På nogle områder var organisering nærmest umulig. I 1899 forsøgte nogle tjenestepiger at starte en fagforening på husarbejdsområdet, men den fik kun få deltagere. Herskaberne opfattede det som en fornærmelse, hvis tjenestepigerne var organiseret. Desuden stod pigerne svagt, fordi de arbejdede isoleret. Endelig hængtes organiseringen af, at mange af pigerne blot

Københavnske arbejdere på vej over Dronning Louises bro 1. maj 1898. 1. maj-demonstrationerne skulle vise omverdenen arbejderens styrke og sammenhold og bidrage til at styrke deltagernes »arbejderidentitet«. Dagen blev imidlertid også en kærkommen fejhed til at fejre forårets komme – som man havde gjort det i landsbyerne i mange århundreder – og opleve »skovturs- og markedsstemning«. Dagen blev en festdag for arbejderfamilierne og et højdepunkt i »livet på stenbroen«. Elletts arkiv, DR.

gangen ved de såkaldte overenskomstforhandlinger. Når overenskomst så var indgået, så forpligtede parterne sig til at sørge for ro på arbejdsmarkedet i overenskomstperioden (den såkaldte fredspligt).

Desuden blev der sat en afgørende grænse for, hvad arbejderne kunne kræve. Arbejdsgivernes ret til at lede og fordele arbejdet på arbejdspladserne (herunder ansætte og fyre arbejdskraft) blev nemlig godkendt i forliget.

Septemberforligets reguleringer af arbejdsmarkedet blev fulgt op af statsmagten i 1910 med dannelsen af Den faste Voldgiftsret (Arbejdsretten) og Forligsinstitutionen. Den faste Voldgiftsret skulle træffe afgørelser, hvis der i løbet af overenskomstperioden opstod konflikter om fortolkningen af de løbende overenskomster eller evt. uenighed om fortolkningen af selve hovedaftalen (Septemberforliget). Denne type af konflikter kaldtes retstvister. Forligsinstitu-

tionen skulle derimod medvirke ved indgåelsen af nye overenskomster, hvis parterne ikke selv kunne blive enige. Uenighed mellem parterne om overenskomstvilkår kaldtes også interessekonflikter.

Der var i den følgende periode stærkt modstridende holdninger i arbejdsmarkedet til denne udvikling på arbejdsmarkedet. Den dominerende opfattelse var, at arbejderne i 1899 én gang for alle havde tilbagevist arbejdsgivernes forsøg på at knække fagbevægelsen og havde tilkæmpet sig en ligeberettiget plads på arbejdsmarkedet. Krikerne derimod mente, at arbejderne havde ladet sig binde til det bestående samfund ved at acceptere de angivne spilleregler og ikke mindst fredspligten. Efter kritikernes opfattelse havde arbejderne dermed fraskrevet sig mulighederne for at arbejde for en grundlæggende samfundsforandring.

Forbedrede levevilkår

De sidste 20 år op mod 1914 steg lønningerne markant, samtidig med at den daglige arbejdstid blev sat ned, og søndagsarbejdet forsvandt.

De stigende lønninger og den nedsatte arbejdstid var umiddelbart et resultat af fagforeningernes styrke og det nye forhandlingsystem, men det var et resultat, som opnåedes som følge af en usædvanlig kraftig vækst i by og på land. Med lønstillingerne forbedredes den gennemsnitlige arbejderfamilies levestandard, og forbedringerne kunne tydeligt ses af husholdningsregnskaberne. Selv om familierne nu købte mere kød og flere levnedsmidler i det hele taget, så faldt levnedsmidlernes andel af familiebudgettet til omkring eller under halvdelen.

Ikke alene var mange arbejderfamilier i det daglige på vej bort fra fattigdommen,

men der skete også en forbedring af de sikkerhedssystemer mod alderdom, sygdom, ulykker og arbejdsløshed, der havde været så katastrofalt dårlige i industrialiserings første fase.

Samtidigt opnåede arbejderne med den nedsatte arbejdstid den første sparsomme fritid, og det var en del af baggrunden for, at de – så at sige på den bare stenbro – kunne skabe en blomstrende arbejderkultur med 1-maj-demonstrationer, møder, sange, studiekredse, aviser, kolonihavebevægelser, kooperative virksomheder, bolig-selskaber, højskoler, teaterforeninger, ungdomsarbejde, idrætsforeninger o.s.v.

Alle disse aktiviteter og organisationer udgjorde sammen med parti og fagforeninger den arbejderbevægelse, som på 3-4 årtier havde givet de næsten rodløse og hi-identitet, selvbevidsthed og magt.

Kilde 1.

b. Næringsfrihedsloven af 1857

Efter intense debatter og omfattende kommissionsarbejder i 1840'erne og 1850'erne pålagde regeringen i 1855 overretsassessor (landsretsdommer) Otto Müller at udarbejde et udkast til lov om reform af næringslovgivningen. Dette blev grundlag for regeringens forslag, som i december 1857 blev lov trods protester fra næsten alle håndværksmestre og en stor del af svendene.

»Lov om håndværks- og fabriksdrift samt handel og beværtning m.v.« af 29. december 1857 fra Love og Anordninger ... for Aarene 1857, 1858 og 1859, s. 349 ff.

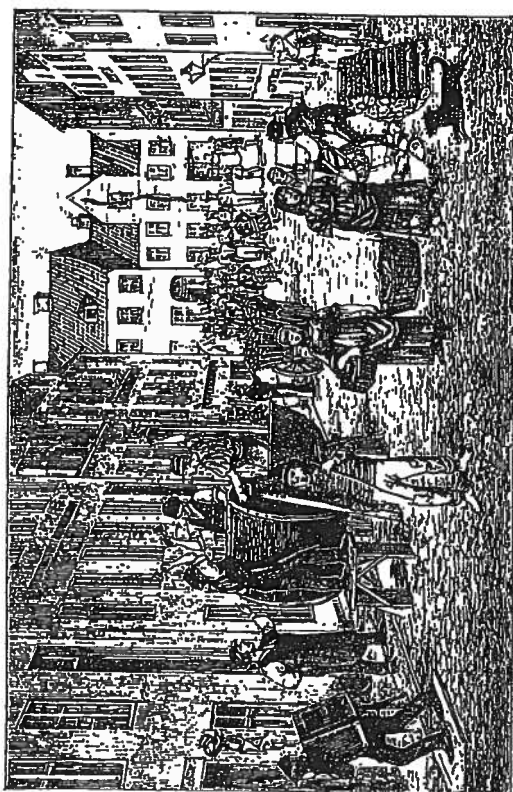
§ 2. Betingelser for meddelelse af borgerskab og næringsbevis.
Til at erhverve borgerskab eller næringsbevis kræves: 1. at den pågældende er fuldmyndig, 2. at hans bo ikke er under opbuds-¹ eller fallitbehandling, 3. at han ikke ved dom er fundet skyldig til straf på æren eller offentligt arbejde eller er under tiltale for en forbrydelse, der kan medføre sådan straf, 4. at han, såfremt han ikke har indfødsret, oplyser, at han i det mindste i 5 år har opholdt og ernæret sig her i Riget. . .

§ 7. Enker, forladte, fraskilte og separerede hustruer samt ugifte kvinder, der er 25 år gamle og myndige med eller uden kurator² skal have lige adgang med mandspersoner til næringsdrift, når de opfylder de i § 2 fastsatte betingelser. . .

§ 15. Adgangen til den hidtil under borgerlig næring hørende håndværksdrift og til den fabriksdrift, som ikke er fri, skal, for så vidt ikke anderledes er bestemt i denne lov, stå åben for enhver, som efter de i det foregående foreskrevne regler kan få borgerskab eller næringsbevis. . .

§ 17. Enhver kan som entreprenør³ eller leverandør påtage sig udførelsen af et hvilket som helst arbejde eller levering af en hvilken som helst håndværks- og fabriksvare, når han blot lader arbejdet udføre ved eller bestiller varerne hos personer, der er berettiget til at udføre og afsætte disse. . .

§ 19. Så ofte der opstår spørgsmål om grænsen mellem de forskellige håndværks- eller fabrikanæringsberettigelse, skal dette afgøres ved lov og sædvane, dog med følgende nærmere bestemmelser: det skal være tilladt enhver håndværker, selv eller ved medhjælpere af eget eller af andre håndværk, at udfærdige alle enkelte dele af og udføre alt arbejde ved de genstande, som han er berettiget til at afhænde som hele fabrikater, uanset at disse dele eller dette arbejde hører under andre næringer. . .

Gadeliv i 1840'ernes København. Efter træsnit af Klæstrup.

§ 25. Håndværks- og fabrikslavens hidtil udelukkende ret bortfalder. Men iøvrigt vedbliver ethvert lav, der af Indenrigsministeriet anerkendes som sådant og har mindst 5 medlemmer, at bestå, indtil et flertal af medlemmer beslutter at lavet skal ophæves eller medlemmernes antal falder til under 5. Det står ethvert medlem af et lav frit for at udmelde sig, når han vil. . .

§ 30. Adgang til handelsberettigelse.
Adgang til at drive handel står, for så vidt ikke anderledes bestemmes ved denne lov, åben for enhver, der i følge de i det foregående foreskrevne bestemmelser vinder borgerskab eller næringsbevis. . .

§ 43. Handelslavene bliver herved ophævet såvel i som uden for København. . .

Noter:

1. Opbud: udlæg i en skyldners bo.
2. Kurator: en, der forvalter en andens formue, særlig umyndiges eller mindreadriges.
3. Entreprenør: igangsætter og leder af industrivirksomhed.
4. Jurisdiktion: retsreds.

Kilde 2.

b. Fra Hunderup Andelsmejeri 1884-85

Hunderup ligger i Sydvestjylland ca. 10 km nord for Ribe. Fra Forhandlingsprotokol for bestyrelsen for Hunderup Andelsmejeri 1884 ff. i Hunderup sogns lokalhistoriske arkiv.

Vedtægter

År 1884 den 10. februar blev det bestemt, at oprette et andelsmejeri¹ i Hunderup. Kontrakten eller vedtægterne mellem mejeriets interessenter blev forelagt den sammenkaldte generalforsamling, drøftet og derpå underskrevet af 61 interessenter med 300 køer. Kontrakten blev henlagt til underskrift indtil månedens udgang. Beboerne i Terpager optoges i interessentskabet på betingelse af, at de leverede mælken af mindst 40 køer, og at de bekoster anlæggelse og vedligeholdelse af en vej fra Terpager og ligeover til den offentlige vej ved Mulvad.

Vedtægter mellem interessenterne i Hunderup Andelsmejeri.

Undertegnede beboere i Hunderup sogn o.fl. tilstår herved at have vedtaget i forening at anlægge og drive et andelsmejeri på følgende betingelser:

1.

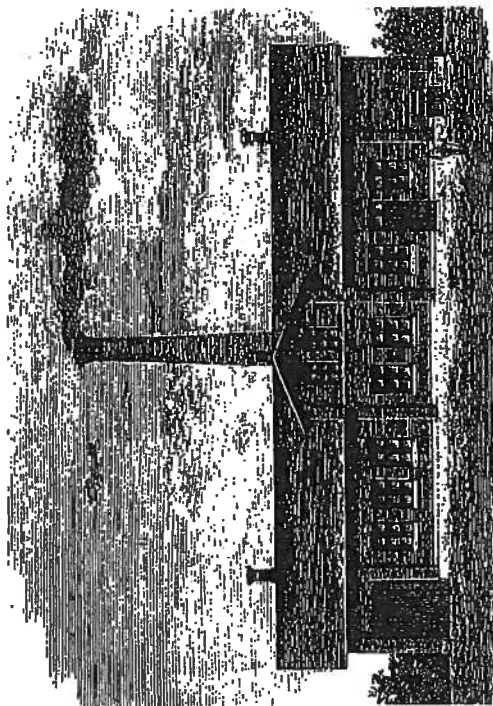
Vi underskrevne, der ved vore underskrifter forbinder os som interessenter i andelsmejeriet, forpligter os alle sammen til i et tidsrum af mindst 3 år at levere al den mælk, vore køer giver, til andelsmejeriet, dog med undtagelse af hvad der bruges i enhver husholdning. Den, der efter denne tid træder ud, skal fremdeles tilsvare mejeriet 5 kr. årlig i 2 år af hver indtægt ko til gældens afbetaling med mindre generalforsamlingen finder anledning til enten helt eller delvist at fritage ham derfor.

3.

Interessentskabets anliggender ledes af en bestyrelse på 5 medlemmer - 2 i Seistrup og 3 i Hunderup skoledistrikter, der vælges af den årlige ordinære generalforsamling ved simpel stemmeflerhed. . . Bestyrelsen skal være pligtig til hos leverandørerne at foretage eftersyn for at holde rede på, hvorledes fodringen foregår og mælken behandles på stedet.

4.

I ethvert års maj måned afholdes en ordinær generalforsamling efter forud sket bekendtgørelse på kirkestævne⁴. . . Generalforsamlingen har den øverste myndighed i alle foreningens anliggender og ved enhver der behandlet sag gør simpel stemmeflerhed udslaget med undtagelse af forslag til andelsmejeriets ophævelse, der kun kan vedtages, såfremt de mødte afgiver de to tredjedele stemmer derfor ved to på hinanden

Et i 1889 anlagt andelsmejeri til 6-700 køer.

følgende generalforsamlinger, og interessenterne er i dette tilfælde stemmeberettigede i forhold til det antal køer, de er indtegnede for, eller en stemme for hver ko.

8.

Enhver interessent er forpligtet til at levere mælken til de tider, der nærmere bliver at bestemme, og på de steder hvorom der er truffet mundtlig aftale (det er vedtaget at lade bestyrelsen ordne køreplanen).

9.

Enhver interessent er forpligtet til at fodre sine malkekøer forsvarlig og til i de måneder, køerne står på stald, nemlig fra midt i oktober til midt i maj, at tilsætte fodret daglig mindst 1 pd. rapskager til hver ko, der malkes.

Afrodfrugter må der kun bruges et mindre kvantum efter bestyrelsens og mejeristens anvisning. Med raps, ærter, vlikker og spergel⁵ i moden tilstand som også med fordærvet foder må der aldeles ikke fodres.

Malkningen skal foregå før end der muges. Rapskagerne indkøbes af interessentskabet og udleveres fra andelsmejeriet.

10.

Mælken skal leveres sed i ren og uforfalsket tilstand. Af syge køer må ingen mælk leveres, ligesom ej heller af nykælvede køer før efter det 12. mål⁶ efter kælvningen. Skulle det vise sig, at nogen leverandørs mælk er forfalsket enten ved tilsætning af vand eller andre indblandinger, eller syge keers mælk blandes deri, eller spændene ikke holdes rene, da er vedkommende leverandør hjemfalden til udelukkelse af foreningen og at betale en bøde af 10 kroner for hver af hans malkekøer foruden den straf, han ellers måtte blive ikendt for bedragerisk forhold. Skulle det imidlertid oplyses, at forfalskningerne er foregået uden leverandørens vidende og vilje, da bortfalder bøden, hvorimod han i ethvert tilfælde skal erstatta den skade, det tab, som ved forfalskningen er lidt. Angående misligholdelse af disse bestemmelser er interessenterne underkastede bestyrelsens kendelser, som dog kan indtænkes for en generalforsamling, som så endelig afgør sagen.

11.

Bestyrelsen sørger for, at enhver leverandørs levering indføres i en protokol i mejeriet, og meddelelse derom tilstilles enhver ugentlig. Der føres en hovedbog over udgifter og indtægter. Fjorten dage inde i måneden gives der leverandørerne afregning for den foregående måned.

12.

På den årlige ordinære generalforsamling fremlægger bestyrelsen det reviderede årsregnskab, der skal være revideret af 2 revisorer, der ligeledes ved den ordinære generalforsamling deril udvælges ved simpel stemmeflerhed.

Således vedtaget Hunderup d. 10. februar 1884.

(Derefter følger en fortegnelse over interessenternes navne, bopæl og antal køer. Efter antal af køer fordeler interessenterne sig således:)

Antal køer	Interessenter	I alt køer
1	3	3
2	19	38
3	14	42
4	15	60
5	3	15
6	13	78
7	2	14
8	8	64
9	0	0
10	1	10
11	1	11
12	2	24
	81	359

Derefter foretoges bestyrelsesvalg med følgende resultat: Hans Andersen Holdensen (8 køer) valgtes med 53 stemmer, Mikkel Nielsen (6 køer) med 49. Peder K. Pedersen (12 køer) med 36. Peder Tobiasen (8 køer) med 36 og Asmus Jæger⁷ (4 køer) med 28 st. . .

Noter:

1. Oprindelig stod fællesmejeri, men dette er overalt ændret til andelsmejeri.
2. En kande: rummål svarende til 1,9 liter.
3. Grossersocietetet: sammenslutningen af københavnske grosserer. Grossersocietetet bestyrede Københavns Børs, hvorfra der udsendes daglige noteringer (prisbedømmelser) på smør, vekselkursen m.v.
4. Kirketævne: møde i kirken våbenhus eller ved kirkegården med oplæsning af meddelelser af ikke kirkelig art.
5. Vårer og spærgel: planter af henholdsvis ærteblomst- og nellikefamilien.
6. Mål: malkning (efter kælvningen).
7. Asmus Jæger var lærer.

Uddrag fra Vedtægter for Hunderup Andelsmejeri 1884-85 i: Ole Hyldtoft m.fl.: Det industrielle

Danmark 1840-1914, Systime 1981, side 176-181

Og en hidsig debat fulgte. Men indsamlingen? Ja, der blev ikke stort udbytte til smedene. Mødet endte i et voldsomt spektakel, og det var ved at komme til håndgribeligheder. Men de kom først bagefter.

Fra den socialdemokratiske journalist og agitator Emil Marott*: Tidsbilleder. Livserindringer, 1930, s. 66-68.

I det bevægede år 1885 fik vi også en faglig kamp, der ruskede stærkt op, nemlig smedenes strejke med F. Hurup som leder. Den strejke blev i høj grad præget af den politiske kamp, også i landsbyerne således der bidrag til smedene.

Fra Århus drog jeg en dag ud, ledsaget af smed Sørensen og former Westerblaa. Vi agtede os til møde i den stad Grenå, og formålet var at samle penge ind til smedenes krigskasse.

Hvis nogen havde nævnt den mulighed for os, at en sådan ekspedition til den lille konservative by kunne mislykkes, ville vi have smilet over de uovervejelser og tvivlsfulde overvejelser, som ville have været til følge. Vi troede fuldt og fast, at den ildhu og selvtilid, vi følte, ville gøre os i stand til at gøre et sådant indtryk på de brave Grenåboere, at vi ville få den nødvendige støtte og hjælp til at gennemføre vores plan. Men under den typograf Blombergs færd, ved vor afrejse ville have fået sine vilhængeres antal mangedoblet.

Vi havde lejt hotel »Skandinaviens« sal, som blev fyldt til sidste blads. På forreste bænk sad byens højreredaktør, den nidkære Færch, en lille, rødmosset mand.

Jeg var første taler, og jeg begyndte lidt diplomatisk-beregende, men det kunne jo ikke undgås, at forhamneren også blev brugt. Det gjorde man i de tider, og der var da særlig grund til at gøre det, når emnet var medenes strøkke.

Men efterhånden blev den lille redaktør mere rødmosset, og da jeg i min omtale af provisoriet kom til at sige nogle slemme ord, rejste han sig op, slog ud med hånden og opfordrede til, som protest mod disse dalelser at synge »Kong Kristian stod ved højen mast«.

Opfordringen blev prompte efterkommet af hele den store forsamling, og i løbet af de næste to dage blev der indtaget de tyve socialdemokrater, der trofast blev siddende, skønt det var forbundet med en vis risiko. Og nu tordnede sangen gennem salen.

Jeg måtte naturligvis holde inde med skydningen og fik nu lidt tid til at tænke videre over min tale. Jeg tog da fat igen, men snart blev det efter alt og 2. vers af kongesangen led gennem salen. På den måde blev hele kongesangen sunget!

Det blev en tale med akkompagnement. Mon nogen taler i nutiden kan
pvide noget lignende?

Efter mig tog mine to kammerater, smeden og formeren fat, og bemærningen steg yderligere nogle grader i vejret. Så indtog Højre kansen med taler af Færch, byens apoteker og skolebestyrer Reventlow.

Emil Marotts erindringer I: Ole Hyltoft m.fl.: Det industrielle Danmark 1840-1914, Systeme 1981,

Under lock-outen 1885 fik mange af de lock-outede smede arbejde hos bønder, der støttede dem på denne måde.

1. Demokraten: Socialdemokratiets avis i Århus.

tyggen!

Jeg skrev en beretning om det bevægede møde i »Demokraten«¹ under overskriften »Stormens brag«. Den lokale politibetjent, som var en af de værste urofsattere, følte sig bresholden over beskrivelsen af hans meriter og anlagde sag. Det blev til en bøde på 100 kr., som jeg betalte med 2 dages vand og brød hos Støckelbach.

Det fik jeg for min part altså ud af rejsen til Grenå!

Հիշողությունը միշտ մեր ընկերն է:

[illegible]